

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf.

1898. Julius—Augustus.

4-ik füzet.

Szellemünk képviselői a Millenium századában.

II. A vargyasi Danielek.

Másfélszázad év vonult el vallásunk felett alapítása óta. A mily fényes volt az általunk képviselt eszme felvonulása, reggele: ép oly hamar kezdett felettünk borulni. Nagy családaink elhagynak. Duna, tiszavidéki ekklézsiáink áttérnek. Hol vallásunk egy századon át virágzott, Lengyelországból száműzetett. Már csak Erdély az unitarismus eszméjének hazája. Az erdélyi fejedelemség megszűnte után, a leopoldi diploma 1691-ben biztosította ugyan fennállását: de alig telt el pár évtized, kiirtatásunkra az aknamunka megkezdett. A mint az erdélyi fejedelemség kezdetén secularizált erdélyi r. kath. püspökség helyreállításával, 1716. február 19-én az erdélyi püspök beigtattatott: a következő hónap, márcz. 30-án, kolozsvári templomunk, mondhatni székesegyházunk, elvétellett; s hogy papneveldénk is megsemmisítették, két év mulva, 1718. márcz. 30-án kolozsvári főiskolánkból kiűzettünk, épülete, vagyona elvétellett. Tanuló, tanár az ég alatt maradt, kenyér nélkül. Minden, a mit megmenthet — egy esengetyű, s a kismező, mit egy kegyes atyánkfia az ifjuságnak játszó helyül hagyományozott.

Bornemissza udvari cancellár 1713-ról úgy informálta volt a titkos kabinetet, hogy bátran hozzá foghatni a kiirtatáshoz, mert népünk szegény, a nagy családok elhagytak, nincs a ki védelmezzen. Azonban a mint a templom s különösen az iskola elvétele bekövetkezett, néhány napra, ápr. 8-án már megjelent a czáfolat, előáltak a védelmezők, ha kell martyrok. Az eszmének, a mindenség, a keresztény vallás, a monarchia őszeméje, az a mi a keresztény civilisatiót a görög-római mythologikus civilisatiótól megkülönbözteti, az egység, egységesség eszméjének védelmét felvették.

Biztatást meritenek az akkori világtörténet folyásából. Abból, hogy a dynastia Spanyolországból kiszorult, s nem akarhattak Ausztriából is Spanyolországot csinálni, hol a világi elem színét-javát

az inquisitio kiirtotta, s a kereszt a trón megmentésére gyenge fegyver volt. Látták, mit a confratvrek nem láttak, hogy a pragmatica sanctio felvetése véget vet a Kolonicsok ministerségének, a világi elem felszabadul, a kormányzás secularizáltatik, s hogy a protestánsok üldözésének ütött a végórája. Legalább Magyarországon, hol a Rákóczi forradalom bebizonyította, hogy szabadságunk veszélye idejében nincs katolikus, nincs protestáns, csak magyar; s hogy a nemzet egybetartozandósága érzete vallásaért a nemzet kötelékéből senkit sem zár ki, mint másutt. Biztak a nemzet, az erdélyi alkotmány védelmében, mely vallásunkat elismerte. Morálunknak a más vallásokéval való egységébe.

A mint székesegyházunknak, papnevelőnknek vége volt, 1718. ápr. 8-án Küküllőmegye s a Székelyföld nagy esaládai Marosvásárhelyre összehívtattak, s felvetve a kérdést: hogy számolnának be az Istennek, mit mondana a világ és utókor, ha a vallás szemök láttára elesnék, mintegy fogadalmat tettek egymásnak, hogy jőjjön a mi jó, de religióinkat megsemmisítetteti nem engedik.

Ez az ápr. 8-a a mi márczius tizenötödikünk: a talpra magyar elhangzása. Kik hitták össze e gyűlést, kik voltak jelen, nem szól jegyzőkönyv róla. Mindenesetre a királyi tábla fiaí adták a riadót; s ott volt lélekben a nép s minden előkelő esalád, mely mint elődásunk folytán kiderül, filléreit, forintjait, százasait önként hozza vallása oltárára. Ott voltak az első közt a vargyasi Danielek, kik azoktól a sötét időktől napjainkig, esaládaink közül legtöbb időn át álltak és állnak statusunk élén. Összesen 107 éven át.

A mint János Zsigmond után a fejedelmi szék katolikus, majd reformatus kézre jutott, Kolozsvár lett a központunk, Kolozsvár első papja az egyház püspöke. Most se templom, sem iskola. A templom elvétele után magánház lett a templomozás helye, egyben a magyarok, a másokban a lengyel unitáriusok imádkoztak. A mint már a második iskola is bezárult megettek, a tanulók nagy része a szélrőzsa minden irányába szétment; mi megmaradt, a kolozsvári hívek kegyelem kenyérére szorult; a tanár, ha nem volt az ekklezsia papja, fedél, kenyér nélkül állt. Ez volt a lesújtó helyzet, a midőn előkelőbb esaládaink 1718. ápr. 8-án Vásárhelyt, más versio szerint Kolozsvárt, összegyűltek --- Vallásüldözöttek voltak első magvai az északamerikai Egyesült-államoknak. Az akkori kétségbeesett hitbuzgóság kellett ahhoz, hogy az egybegyűltek kimondják: hogy mégis mozog a föld, mégis megmentjük az egy Isten imadását. A

pillanat szükségéből foly, hogy mindenik zsebéhez kapott, s elhátározták felszólítani a hiveket, az ekkleziákat és családokat, siesse nek adományaikkal egy új iskola, új papnövelde építéséhez, fentartásához hozzájárulni. Hogy folyóvá tegyék, szervezkedni kellett.

Eddig szervezetünk igen egyszerű. Kolozsvár első papja primus inter pares. Az iskola az ekklezsia gondozása alatt állt, az töltötte be a tanári székeket, szállásáról, fizetéséről gondoskodott: volt jövedelem, ott volt a kolozsvári szentpéteri malom, ott volt a Kolozsvár város dézsmájának quártája. Az iskola épülettel, malom, quarta, quartaház elvétellett. E pillanatban hiába lenne iskola, tanár, ha nincs tanuló, már pedig eddig a tanulók benlakással, alumniummal voltak a jövedelemből ellátva. Hogy szét ne rebbenjen az egész, a mindennapiról kellett gondoskodni. Ezt hirtelen fedezték az összefutottak, de mi legyen a hónappal, az évekkel. Szervezkedtek. Magokat főconsistoriumnak proklamálták. Hét fő curatort állítottak, vagyis minden család csoportból egyet. Hét megyében volt még ott-hon e vallás, minden megye élére egy világi gondnokot neveztek. S mint a ki porig égett, nyakába vette a kéregetés perselyét. Bizva szellemünk diadalában, daczolva a kormány lehető haragjával s az uralkodó szellem lenézésével, munkához fogtak.

Ezen bátor, ezen resolutus atyánkfiai között az első sorban álltak a Danielek, a hatalmas *D. István* (1639—88.) udvarhelyszéki főkirálybíró fiai, ki a nemzeti fejedelemség végnapjaiban, mint erős török párti, alighogy fejét nem vesztette. Most három fia van fenn, mert kettő esatában már elesett; de nekünk elesik a harmadik is, ki végig harezolja a Rákóezi forradalmat, aztán kitér és báró lesz: azonban két fia hívünk marad. Ezek ketten követik az edélyi politikát, a Rákóezi forradalom alatt egyik aulicus marad, a másik forradalmár lesz, hogyha az egyik bukik, megmenti a másik. E két Dániel: *Ferencz és Péter*. De ott vannak leány testvéreik, kik közül kettő két hatalmas unitáriust hoznak a harezba, a h.-szentmártoni Bíró Sámuel consiliatust és P. Horváth Boldizsárt; s magok is nejeik után Péter a Sárosi, Ferencz a Zsuki családok támogatását hozzák. Már maga a család egy kis tábor, a két testvér pedig vezéri szerepre vállalkozik, a magok közt kiosztott főgondnokság gondjait felveszik. Főgondnok társaikkal együttes aláírás mellett kibocsátották a körleveleket, melyekben minden hívőt adakozásra szólítanak s ezzel a főgondnoki itaézményt statusunkba beindították.

Daniel Ferencz (1674 -- 1747.) megmaradt mint a táblai assessorokat nevezték, tábla fiának, mit 35 évig viselt. Az 1718-ki szervezkedéskor egyik főgondnok, vezérferfi, a közadakozásban is elől jár. Meghalt 1747. márcz. 22-én, 29 évi főgondnokság után. Mint Apor Péter elparentálja, igen emberséges, szelid alázatos férfi, csak kár hogy unitárius volt.

Daniel Péter (1676 -- 1741.), ki a Rákóczi forradalom alatt a m.-vásárhelyi gyűlésen, hol Rákóczit erdélyi fejedelemnek választották, Rákóczi előtt a fejedelmi buzogányt vitte, csak később 1723-ban következett főgondnoknak. Épen jókor. Mert oda jutottunk, hogy éppen ebben az évben a leapadt tanuló ifjúságból is 16, megunva a koplalást, kilépett. Azonban jött Dániel Péter, hozta saját s széles rokonsága áldozatkészségét. A tanuló ifjúság alá lovat adott, utnak indította, hogy mendikáljanak; ha nem gyűjtöttek eleget, kiporolta. S hogy jó példával menjen elől, 1724-ről kelt aláírási ívben a kolozsvári kollegium részére évenkénti 200, a tordai gymnasiumnak 60 véka buzát irt alá, mit Szőkefalváról, hol neje után lakott, be is szállíttatott. Kipusztittatásunk után hat évvel, fellépése által már ott álltunk, hogy a mindennapi kenyér megfogyatkozásáról nem volt szó. Tanítás, tanulás rendes kerékvágásba jött. Kömnyü volt neki, mint szokás mondani, ur volt, kinek Zsófia leánya gubernatorné lett. Tizennyolez évig volt főgondnokunk, 1741. márcz. 1-én halt el.

Fia nem volt, de volt bátyjának, első főgondnokunknak. Áthuztuk ténitásban ki nem fáradó mult század közepét, s Dániel Ferencz unokájában előálltak azok a Danielek, kik mintegy született főgondnokaink.

Idősb *Daniel Elek* 1719-ben született. Közgyűléseinken 1780-ban kezd megjelenni, mint nagyságos, mint a ki P. Horváth leányt vett el, ősei nyomdokán indulva. József esászáur alatt a főkormány-szék királyi biztosok által képviseltette magát, de mindig nagy esaládainkból. Daniel Elek 1786-ban mint ilyen jelenik meg zsinatunkon. Bíró Zsigmond halálával, 1792-ben udvarhelyszéki gondnok; 1802. jun. 27-én egyházunk főgondnokává választatott.

Már megvolt a türelmi patens, az 1791/2-ki országgyűlésen visszatértek az alkotmányosabb idők, a kolozsvári templom felépült, a kollegium építése javában folyt, mikor a főgondnokságot átvette: mégis mily háborgás élt a lelkekben, mutatja 1806. jul. 20-áról kelt körlevele, melyben atyánkfiaival tudatja, hogy a kollegium építése

többe került, mint gondolták, de még könyvtárt is kellene alapítani: azzal a megjegyzéssel szólítja adakozásra, hogy nem tudni, meddig tart a vallás az a szabadsága, hogy iskolát, templomot építhet. Az iskola felépült. Meghalt 1812. jan. 23-án.

Ifjabb *Daniel Elek*, ki már nekem is főgondnokom, a napoleoni idők után bekövetkezett reactio magaslatán, 1820. jul. 1-én választott főgondnoknak. Előbb felsőfejérmegyei főispán. Erdélyben 1811. óta 1834-ig országgyűlés nem tartott, competenciánk az országos hivatalokban választás után nem juttatott ki. A mint a nemzet jogérzete megnyilatkozhatott, az országos méltóságok legnagyobbika a gubernatorság katolikus, a második a kinstárnokság református, a harmadik és utolsó, a királyi táblai elnökség unitáriussal, Daniel Elekkel töltetett be. Utolsó királyi táblai elnök, ki fényes állását fényes udvartartással képviselte. Mint minden a mi Daniel, nő, férfi, nőies szépség, nem magas, kissé testes ember. De a midőn ragyogó diszmagyarban a királyi tábla ülésére megjelent, méltóságtól szikrázó szemével a táblán végig jártatta tekintetét s nekünk cancellariai ifjuság kardjainak esendet intett: volt abban valami az ősidőkből, a fejedelmi korból. Mint főgondnokot jellemzi, hogy Brassai megválasztásának ő volt egyik zászlóvivője. Neki jutott, hogy élvezze miért ősei küzdöttek, szenvedtek, egyházunk alkotmányos elismertetésének, egyházunk feje méltatásának jóleső élvezetét. A forradalomra következett szenvedések megérése nélkül halt el, 1848. nov. 2-án.

Fia *Daniel Gábor* ötödik főgondnokunk a Daniel esaládból, ki 1876. aug. 27-én lépett ősei nyomdokába, mondhatni örökébe. Most nyugalmazott udvarhelyszéki főispán, főrendiházi tag, irodalombarát, ki 1862-ben Thaly Kálmánnal kiadta családjá okleveleit, 1896-ban megírta s kiadta családjá történetét. Élőkről nem szándékozom hosszasan megemlékezni. De a Daniel esalád tipikus vonásaihoz tartozik, ha felemlítem, hogy láttam, mint gyermeket, a mint Berde Mózsával, tanítójával, hazamenve meglátogatták a tordai gymnasiumot: előttem áll, mint simult a gyönyörű szőlke gyerek, két szemét rajtunk jártatva, Berdéhez. Láttam, mint házi urat, 1848. őszén, a mint a vásárhelyi esatavesztés után az erdőkön, Homorodon, Lővétén át bujdosva, annyian egész napon egy árpa kenyérral táplálkozva, estve mint biztos helyre, vargyasi kastélyába bevonultunk. S félszázad mulva felujultak ifjuságunk emlékei, midőn 1892-ben, felhívásomra, összegyöttünk azok, kik 1842-ben collegiumunkat elhagy-

tuk : kevesen voltunk, Daniel Gábor is az ő örökölt szeretetreméltóságával, őszinte kedélyével, lyrikus hangjával, örök ifjúságával nevelte öreg napjaink ünnepét.

Neje b. Rauber Mária. Egyik fia *Gábor* országgyűlési képviselő, *Lajos* az ősi fészket tartja. Neje Pálfi leány.

I. bővebben : Daniel család két kötetét. Kőváry : Erdély nevezetesebb családait. Keresztény Magvető 1885. évf. 226. Boros György két Danielét, Kereszt. Magvető 1897. évf. 154. l.

III. A kénosai Sándorok.

Udvarhely közelében fekszik a kis székely falu, mely a család bölesője volt. Honnan a fejedelmi korszak végén Galambfalvára s onnan a megyékre szakadnak, s a Szentiványi, Horváth, Daniel, Pálfi, Simén családokból házassodva, szellemünk kiváló képviselői közé emelkedtek. S a mennyire gyér adatainkból látom, őket illeti a múlt század elején az a dicsőség, mely e mondás megértéséből támad : bis dat, qui cito dat.

El akarják religiónkat törölni, kell újra meg újra ismétlenünk, hogy tiszteletet követelhessünk azon nevek számára, kik a megmennteni akarás lobogóját kitűzték. Nincs aristokrátiánk, ki lehet pusztítani, hangzott a jelszó. S nem akarják tényezőnek venni a magyar lélek lelkesedését, a hitbuzgóságot, az egybetartozás érzetének nemes kötelékét ; a népet, mely fizetni akarja papjait, mestereit, tanítóit ; a részünken maradt családokat, melyek ha nem is mennek nagybirtokos számba, készek az áldozatra ; s azokat a nagyobb családokat, kik az erdélyi igények és viszonyok között munkásságuk és takarékosságuk nyomán független anyagi állásra emelkedtek. Nem látják az úgynevezett vivum acerrariumot.

Mert az 1716 és 18-iki katasztrófa után nincs többé közvagyom, nincs iskola, papnevelde ; tanuló és tanár volna, de nincs hova lehajtani fejét, nincs mindennapja : megszállja a lelkeket a közadakozásból megélés gondolatja, de az egy Isten imádásáról le nem mondanak. Hajoljunk meg e kis, de merész tábor előtt, mint szellemünknek igazi képviselői előtt, kikből két nemzedék a nélkül állta az ostromot, hogy reménysugárt látott volna.

Mert mi is volt az a collectázás. De mi volt a fedezendő szükséglet ? A szükséglet iskolát építeni, a tanuló ifjúságot, hogy szét ne robbanjon, lakással, élelemmel, ingyen tanítattással ellátni, a professorokat szintén ellátásról biztosítani. S mindezt üres pénz-

tár mellett, önkéntes közadakozásra támaszkodva. Mert ha nincs iskola, nincs pap; ha nincs pap, nincs eklézsia; ha nincsenek eklézsiai, nincs többé unitárius vallás. S ezek a bátor férfiak mindenre vállalkoztak. A collectázást bizonyos rendszerre fektették. A népet, mint a hogy ma is, a pap a templomban minden hónap első vasárnapján adakozásra szólította, rámutatott a kitett perselyre. A mult század nyelvéen szólva, a nemeseket házuknál keresték fel. Mint az üldöztetés vége felé, 1777-ben látjuk, az eklézsiaiak földjeik termésének $\frac{1}{3}$ -át, tőkájök javadalmának $\frac{1}{4}$ -ét szolgáltatták a collegium szükségére. A papok, mesterek is megrótták magokat. Ha zsinat, ha főconsistorium volt, isteni tisztelet végével a generalis notarius kiállott az urasztala mellé, a hivek rakták le áldozataikat s azt jegyezte. Másnap Háromszék, Fejérmegye, Udvarhelyszék, Kereszturfiuszék, Marosszék, Küküllőmegye, Aranyosszék esperesei beszoigáltatták a kerületeikben begyült collectát, mit a püspök vett át. Mig aztán II. József a collectázást be nem tiltotta. Mert a jegyzőkönyveket fel kellett terjeszteni, nem protoeulálták ugyan, de azért folyt, mint a hogy József utáni jegyzőkönyveink mutatják.

De nemcsak az iskolák, tanulók, tanárokról kellett gondoskodni: ott voltak a templomok, a szegény vacans papok, papi árvák, özvegyek, akademiára menendők: mindezekre külön ezimen is adakoztak. S a mi előtt meg kell hajolnunk, nem hogy kifáradtak volna, hanem a mint az esperesek évenkénti beszámolásából látjuk, mi kezdetben alig 100 frt, majd 200, végül 300 frt felé járja. De mi ez mindannyi tanulónak, professornak, püspöknek. Azonban ott vannak, kiket a minket eltörölni akarók nem láttak, ha az országnak nem is, nekünk nagy családok, kik fiaikra, unokáikra hagyják érzett fájdalmuk legendáját. Hoznak pénzt, gabonát s azt fogataikkal be is szállíttatják. Tanulónak, tanárnak legalább van kenyere, a tanuló a pénzből hetenként osztozik; a tanároknak lakás, 80 véka búza egyelőre 120 frt pénz van ígérve, de azzal a záradékkal, ha lesz honnan.

Azonban volt homnan, mert a Belényesiek, Gálok, Henterek, Maurerek, Nagyok, Pálfiak, Siménfalviak adakozása mellett, ott állnak a fundatorok, kik jószágaik terménye dézsmájában, valamely malmuk szombati vámjában, az abrudbányaiak a sorompók hasznobérében folyóvá teszik adományait: a Danielek, Zsukiak, P. Horváthok, Simének, s kikre most jövünk, a Kénosi Sándorok. A Kénosi Sándor család nem rég emelkedett ki. De már Sándor Pált Apafi

tuszu a portára küldi, a hét toronyba jut. Fia *Gergely* († 1728. szept. 18.) a Rákóczi forradalomra következett erdélyi kormány egyik tagja, az 1713 ki országgyűlés választásából unitárius részről ítélőmester. A tanoda s tempom elvétele után elsőik közé tartozott, ki 1718-ban összefutott s évenként 100 véka búzát ígért szállíttatni Kolozsvárra Kelementelkéről.

A Kénosi Sándorok másik ágából, mely napjainkra lejött, Sándor *József*, küllömmegyei sárdi birtokos, az első, 1748-ban, ki dézmája ezimén pénzt küld, 33 frtot. Ennek fia, S. *Mózes* 1762-ben megkezdi nagy adományozását. S itt értünk az e századra lejött *Sándor Mózesre*, ki úgy látszik Hunyadmegyébe szakadt, s a hunyadmegyei Sándor jószágok birtokosa. Adakozása egy 1773. jun. 11-ről kelt levéllel kezdődik, melylyel 500 frtot küld, egy levéllel, mely így kezdődik: *Fontem qui haurit, coronet*“. S azután hivatkozik Böles Salamonra, ki egy mondásával ösztönzi őt az Isten dicsőségére conferálni. S még abban az évben megválasztották Kereszturfiuszék egyházköri gondnokának, s azon küldöttség tagjának, mely az abban az évben Erdélyt meglátogató József koronaörököst kívánta volna üdvözleni. A következő 1774-ben már rápolti dézmája fejében 67 frtot küld be. Mi akkor nagy pénz volt. Még a következő években is járja zsinatainkat, főtanácsunkat, 1809-ben halt el.

De nem csak őt, ott látjuk a család több tagját, a mint consistorok ügyeink iránt érdeklődnek. Sándor *Józsefet* 1786—93-ban. Sándor *Gergelyt* és Sándor *Mózes* urfit, 1792-ben; Sándor *Jánost*, az aranyosszéki fő-királybirót.

A századunkra lejött Sándorok közül, *Gergely*, még egyik kiváló patronusunk, mint hunyadmegyei legatust fogadott rápolti udvarában, figyelmeztetett a rápolti vizesésre. Neje Baresai leány. Fiai: *József* és *Lajos*. *József* királyi közjegyző Déván. A nyolczvanas években a Történelmi társulat Déván tartotta közgyűlésén Sándor *József* azzal tisztelt meg, hogy egyik vendégének engem választott. Tavaly Borszéken már fájdalommal láttam egészsége hanyatlását. Még élénken beszélt a Déván alakult ekklézsiáinkról, mely buzgalmának az eredménye. S még sajnosabb, hogy az új plantatio gondnoki állását testvére *Lajos*, rápolti birtokos kezébe kellett hogy letegyze. Közügyeink iránt való érdeklődése jelzéseül felhozhatjuk, hogy az Emke havi gyűléseiről Kolozsvárt, soha sem szokott volt elmaradni.

L. Kőváry: Erdély nev. családai. 222. l. Keresztény Magvető XXIX. évf. 94. l. Mult század végi jegyzőkönyvünk 362. l.

Brassai, mint philosophus.

II.

Logikai munkássága.

Végig kísértük Brassait logikai fejtegetéseiben. Láttuk, hogy a hagyományos formai logika hiányain itt-ott segíteni próbál. Így a principium tertii exclusi-t helyesen így magyarázza: egy jegy és ennek ellenmondata közül valamelyik az *egyénre* szükségkép illik. Itt mások az egyén helyett fogalmat mondanak. Egy példa megvilágosítja a kérdést. Az alma jegyei közé nem vehetem fel sem a „piros“, sem a „nem piros“ jegyet. De egy bizonyos alma jegyei közé igen. Leszállítja a formai logikák azon elvét is, mintha a fogalom köre *lényegesen* *visszás* arányban állna tartalmával. Termékeny az utalás logikájában a fogalmak fokozatos sorozatánál a természettudományi rendszerekre. Meglepően magyarázza logikai világításban az elméleti és gyakorlati embert. Amaz a fogalmat inkább tartalmánál, ez inkább körénél fogva gondolja. E pontnál egy igen fontos paedagogiai kérdés merül fel, melyre utal is, azonban részletesen nem tárgyalhatja. A fogalmak felosztását a fogalmak egyéni, fogalmi köre és tartalma szempontjából adja. Az ítéletek közti különbségekre figyelve, azokat különbözőleg nevezi el, a mit elődeinél hiába keresünk. Helyes világításba helyezi a hypothesist is, mit „praemissák keresése“ czímen tárgyal. Formai logikusoknál ezt a természettudományi kutatásoknál oly fontos szerepet játszó segédeszközt sem találjuk meg.

Itt kerül sor arra is, hogy szóljunk a *formalis* vagy *deductiv*, vagy *közönséges* logika és a *speculativ* és *inductiv* logika egymáshoz való viszonyáról. A formalis logika megteremtője Aristoteles. Kant szerint Aristoteles óta ez a tudomány egy lépést sem haladt előre. Ennek a logikának, a mint üres sablonok és formák között mozgott a középkoron át, tagadhatatlanul nagy hiányai vannak. Egyik hiánya az, hogy a nyelvbeli kifejezés nyelvtani s a gondolat logikai formái között a legszorosabb megegyezést, a részletekig menő összhangot látott és tanított. Pedig hát, a mint a nyelvtudomány tanítja,

a nyelvalakok nem mindig logikai formák és keretek között fejlődtek. Ha nagyjában és általában megfelelnek is a nyelvtani és logikai formák egymásnak, a részletekben nagy és lényeges eltérések mutatkoznak. Brassai azonban ilyen téves tanok hirdetésétől távol áll. Mindenütt, a hol alkalom kínálkozik, megragadja azt, annak kimutatására, hogy nyelv és logika két különböző dolog s mindegyik alkata külön, egymástól független, egymást nem szabályozó törvények szerint fejlődött és fejlődik tovább; de másfelől állítja a kettőnek szoros kapcsolatát. Minthogy a logikának — mondja Brassai — czéljai végrehajtására egyetlen eszköze a nyelv, épen a logikába tartozik, hogy a „gyakran makacs és durzás“ eszközt czéljai szolgálatába hajtsa. (119. §.). A tárgyalás folyamán mindig vesz alkalmat magának a különbségek feltüntetésére. Így az 57. §.-ban, hol arra figyelmeztet, hogy a határozott névelő hol egyént, hol általában a fogalmat jelzi. (Pl. *a telegraph* vonala megszakadt, és: *a telegraph* oly eszköz stb.); így a 87. §.-ban: a mutató névmás („névmellék“) *ez a, az a* mindig egyént jelöl. A névelők mutató névmásokból váltak s mégis nemesak egyént, hanem fogalmat is jelölnek. A fokozatos fogalmak némelyikére ad szót a nyelv, másokra nem, hanem szócsoportokkal segít magán (89. §.). Hogy melyikre ad, melyikre nem, ezt törvény nem szabályozza s ez minden nyelvnek jellemző vonása (119—125. §§.). Ennek tekintetbe nem vevéséből származnak azok a rossz fordítások, melyek a nyelv eredeti alkotán oly gyakran erőszakot követnek el. A *nem* tagadó szócskának logikailag háromféle (*elhagyó, kirekesztő, egyebet tevő*) értelme van: pl. a gyümölcs — piros — nem piros; ez az alma sem piros, sem nem piros; a gazda nem zabot vett, hanem stb. A nyelv a *nem* szócska mind a három értelmének kifejezésére csak egy szót nyújt. „És aztán mondja megint valaki, hogy a nyelvnek a logika szab törvényeket s az értésre, közlekedő médiumon kívül, bármily hibátlan legyen is az, más tudományra nincs szükség. De van ám s ez a logika!“ (108—111. §.). A 114. §.-ban a testi (concret) és történelmi (abstract) fogalmaknak megfelelő szókról tárgyalván, megint hangsúlyozni kívánja: „ha megengedjük is, hogy a nyelv *némikép* szolgálja a logikának, de semmi esetre nem rabszolgálja“. Sőt jóval előbb logikája megjelenésénél, 1852-ben, már vitáz Beckerrel, ki a nyelvet, nyelvtant és logikát azonosította.¹

¹ Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló. 1852. 802. 803. sz.

A formai logika ellenségei azt hozzák fel továbbá ellene, hogy terméketlen, formái üresek, tartalom nélküliek, a következtetések tanánál azt, hogy a conclusio semmi egyebet nem foglal magában, mint a praemissák s így új eredmények feltalálására, a tudományok haladása eszközözül nem szolgál. Ilyen támadói e logikának egyfelől Hegel és iskolája, másfelől a Bacon óta a természettudományi kutatásoknál mind nagyobb sikerrel alkalmazott ú. n. *inductiv* logika hívei. Az inductiv logikát Mill Stuartnak magyarrá is lefordított híres inductiv logikája addig nem ismert tekintélyre emelte.

A formai logika tehát Hegel és hívei szerint nem elégti ki a tudományos szellemet. Főrésze, a syllogismusok tana, hiú és haszontalan elmefuttatás. Új eredményekhez nem juttat. Brassai szerint ez a felfogás oly kötelességet ró a syllogismusra, mely reá nem tartozik. Mert ennek „feladata, a praemissák és conclusio közti viszonyt és ezzel a conclusio alanya és mondománya közti szükségképi viszonyt megállapítani“. Annyira nem kötelessége új igazság előállítására, „hogy éppen ellenkezőleg azt mutatja ki, hogy még az újnak látszó conclusio is nem új, hanem az ismert és ó praemissákban virtualiter be levén foglalva, maga is ó és ismert ítélet“. Ezt különben a logikától csak azok követelhetik, a kik a fogalmat és tárgyat, a gondolkodást és létet azonosoknak tekintik, miként Hegel is. Ez a felfogás „a nélkülözhetlen és kikerülhetlen dualismust“ semmisítené meg s nemesak a logikának, de minden tudománynak, mint tudománynak létezetését megtagadja. Nincs nevezetesen természettan, mert ez is megkülönbözteti — sőt lényege ezen megkülönböztetésben áll — a természet törvényeit a testektől“. Ezért harezol aztán Brassai Hegel ellen, kit a 19. százév Gorgiasának nevez,¹ s azt mondja róla, hogy tönkre tette a logikát.²

Brassai a Hegel-féle speculativ logika ellen a vitázásra minden alkalmat megragad. Láttuk már, hogy dönti el a fogalmak létének kérdését: az egyszerű fogalmak valóban léteznek, a végtelen körű fogalmak csak alanyiasan, a reflexioban. Ez a terület azonban már a metaphysikával határos s Brassai Hegellel szemben, kinél a metaphysika és logika teljesen összeesnek, a határokat pontosan meghúzza. A képzetek és fogalmak s tárgyak közti viszony lényegesen metaphysikai kérdés s csak keletkezéseik módjából folyó különbségeik, osztályozásuk, szóval alaki viszonyaik tartoznak a logikába.

¹ Logika. 144 l.

² U. o. 170. l.

De az *eszmék* „kirekesztőleg a metaphysika uradalmába tartoznak s nemesak tárgyias, de csupán formális meghatározásuk is . . . a logika körén egészen kívül esik s ha vizsgálat alá veszem, akkor igazán beleszántok jogtalanúl a metaphysika földébe“ (Log. 162—164. l.)

Ezek a nyilatkozatok Hegel ellen irányulnak. Mert a formai és speculativ logika csak tárgyukra, a fogalmakra, ítéletekre, következtetésekre nézve egyeznek. De ezek felfogásában már eltérnek egymástól. Hegel azonossági elve alapján gondolkodás és lét, s így logika és metaphysika azonosok. Az azonossági tan támadásával Brassai magára zúdította Hegel híveit. Tévednek tehát azok, a kik azt állítják, hogy a 30-as évek végén kitört Hegel-féle harez a hegelianusok teljes leveretésével végződött. Régi hívei elhallgattak, de újabbak tanulmányozták s szegődtek zászlói alá. Az az irodalmi harez tehát, a melyet Hegel bölesészete nálunk a 30-as évek végén felidézett, s mely rövid időn a Hegel hívei elnémításával mintha megszűnt volna, valójában tovább tart s csak kellő alkalomra vár, hogy kitörjön. De e harez történetét sem Pápay Jeromos,¹ sem Szlávik² nem adják. A többi bölesészettörténeti munkák pedig e korra már nem terjednek ki. Pápai Szabó Károly³ elbeszéli ugyan e vitát, de nem tudja azon előzmények és törekvések közé helyezni, melyekből ez, mint a még későbbben is folyó Hegel-hareznak egyik jelene, érthető és magyarázandó is. Ezért szükséges lesz e vita lefolyását ismertetni, hogy az olvasó fogalmat szerezzon arról a kiméletlen szenvedélyességről, mellyel a küzdő felek egymást nemesak nézeteikben, hanem személyeikben is támadják. Itt Brassai sem kivétel. S azt hiszem, hogy ennek a kijelentésével tartozom az igazságnak és nem sértem Brassaink emlékét.

Ebben a korban Brassai Hegel támadásában nem áll egyedül. Mindjárt a logikája megjelenése utáni évben (1859.) Somogyi Károly *A bölesészet lényege- és feladatáról* cz. akadémiái székfoglaló beszédjének nagy részében a Hegel bölesészetének hatásaival foglalkozik s idegen írók szavaival igyekszik a Hegel rendszerét döntögetni. „Örökké nevezetes marad a bölesészet történetében — mondja Somogyi a 12. lapon — hogy a böleselő ész legmagasabb fokára jutottnak

¹ A magyar bölesleti irodalom története Apáczeitől az élőkig. Kassai premontrei fogymn. 1877—78. évi értesítője.

² Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn. Különlenyomat a Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 107. kötetéből.

³ Peti József emlékezete. Sárospataki Füzetek 1863. évf.

tartathaték ezerek által egy olyan, ki a *józan észből* gúnyt úzvén, azt mint rövidlátó s a dolgok mélyébe látni nem tudó idiotát ítástitá el évezredek axiómaival együtt . . .“ S „örülni kell rajta, ha az el nem ferdtett gondolkodás bír még oly térrel a földön, kétségkívül honunkban is, hova a hegelü bölesészeti uralmát kiterjeszteni nem bírta“. Kisebbségére válhatik korunknak, hogy „egy excentrikus eszme, egy fonák rendszer annyi esudálóra talált, miszerint egész népekre nézve válhatott irányt adóvá“. (13. l.) „Ha csak saját szemünkkel nem látnók s olvasnók e hírneves bölesész írataiban az okatlan és minden józan észet vakmerően kihívó állításokat, lehetetlen volna hününk, miszerint az ezeket mondó s tanító ember volt az a Hegel, kit kora imádott mesterének ismert“. Főforrása, Gratry nyomán Hegel műveit *egy örült naplójának* mondja. (Jegyzetek. 56. l.) Hyen s hasonló hangon ír a 19. százék bölesészetről, a hegelismusról a „józan ész“ nevében. De látja már a philosophiai állapotok jobbra fordulásának előjeleit, nyomait. Azonban ebben sem sok öröme telik. Mert ez a fordulat sem kedvező „a pozitív hit- és kereszténységre nézve, tehát az igazság megismerésébeni haladást illetőleg“ (17. l.).

A következő év (1860.) egy sokkal mélyebben és módszere-
sebben s eredetibb módon írt munkát termelt a Hegel-féle bölesészeti ellen. Ez Danielik János *A bölesészeti számára igényelt szabadság- és függetlenségről* ez. akadémiái székfoglaló beszélje. Nem lehet ezélunk e kis füzeti tartalmát csak főbb vonásaiban is előadni. Minket most csak a Hegel rendszere ellen intézett támadása érdekel. A legújabb bölesészeti Descartes cogito ergo sum-jából az inductio és tapasztalás mellözésével egyoldalulag fejlődött. E tételt csak meg kellett fordítani s kész volt az eszmeelviség (6. l.), a melyből következik, „hogy minden lét szükségképen gondolkodás, mindenek szükségképen egy kútfőből, a gondolatból, ezen egy füst alatt eszmény- való és alany-tárgyból (ideal-real, subject-objectből) erednek s így a világon semmi kételviségnek, semmi valóságos ellentétnek nincs helye; a mutatkozó ellentétek, pl. a szellem és anyag, a szabadság és kényszerűség, az igazság és tév, a jó és a rossz, az erény és a bün, a véges és a végetlen, az egyszerű és az összetett, az eszményi és a való, a szervesetlen és a szerves stb. mind csak lát-szólagosak“ (7. l.). Az azonosság ezen rendszerében az ész egy bevégzett auto- és pantheistikus isten (8. l.). Ezek után az azonossági rendszert bírálva, az *öntudat* ellenmondó tényeire hivatkozik s

az ismeretszerzésnek két forrását tanítja, a *tapasztalást* és *észt* (17. l.) s ezeken kívül fénysugarakat gyűjt és szór a képzelő tehetség, a phantasia, a hirtelen ötletek, ihlet, sugallat (21. l.).

Ezeket a támadásokat Hegel hívei nem nézhették tétlenül. A támadók hárman vannak: Brassai, Somogyi és Danielik. A védők is hárman sorakoznak: Peti József, egy névtelen a Sárospataki Füzetekben és Szalai István, szentesi ref. pap.

Peti József (1834—1862) pesti ref. theol. tanár veszi fel először a harezot a támadókkal.¹ „A tudomány iránti szeretet“ (5. l.) készletti nemesupán a védelemre, hanem a támadásra is. Az „újkori (= Hegel-féle) iskola“ elleni visszahatás majdnem általános (4. l.). „A mai böleselkedés legnagyobb részben — tisztelet a kevés kivételeknek — kirívólag erőltetett, affectált hadonázás amaz újkori iskola ellen; oly visszahatás, melynek értéke egyedül a divatszertűségben áll; mely nem előre, hanem hátra hajt; nem épít, hanem ront; nem tisztáz, hanem ellaposít, nem simít, hanem elferdít; különösen pedig az egyoldalúságok eltávolításának örve alatt mindenféle elemet fölvenni akar a bölesészet körébe“ (1. l.). Félti az eszmeelviség ügyét, a bölesészetet a visszaeséstől, az ellaposodástól, a dogmatismustól. Az eszmeelviség elleni reactióban a félreértésnek is van része s ezt kell eloszlatni. Kritika alá veszi Brassai, Somogyi és Danielik könyveit s fejlett tudással és ítélettel magyarázza az eszmeelviség lényegét. A Brassai logikájára térve, kifogásolja, hogy az formális logika, melynek alapja az *értelem* s ez „csak előesarnoka a bölesészetnek“. Ez azonban itt nem állapodhatik meg, hanem a *szemléltő ész* álláspontjára emelkedve az eszme és lét különbségeit megszüntető s azok egységét bizonyító tudományyá kell hogy fejlődjék, mint Hegelnél. Ez a lényege Peti bírálatának. E röpíratot a Sárospataki Füzetekben (V. évf. 72 --85. l.) egy ismeretlen „lihetően a *Bölesészet jelene* írója, mint már Pápai Szabó K. megjegyzi, teljes elismeréssel ismertetve, azt a hiányt találja benne, hogy nem magyarázza meg eléggé a tapasztalati és különösen az „értelmi“ álláspont lényegét. Erre vállalkozik ő s rátér Brassai logikájára. „Brassai logikája még mindig a formális logika. Semmi szó ellene, mint ilyen ellen. Ez is jó előtudomány, s a figyelmes olvasót arra emlékezteti: minő hiába voltak némely küzdelmei az emberi

¹ Az eszmeelviség védelme tapasztalati s értelmi álláspontú bölesészeink ellen. Pest. 1860.

észnek nénelv elmékre nézve“. Szemére veti, hogy nem ismeri Hegelt. Bírálja a Brassai értelmében vett logika meghatározását. „Ha ez igaz a logikáról (t. i. hogy ezélja az emberek közt egymás értésének eszközlése), még igazabb a nyelvtanról. Hanem a logos teszen igét, teszen eszmét; így tehát mindkettőre szól a logika s erről semmi kétség; de hogy a természetan, jogtudomány is arra való, hogy az emberek egymást a természet tüneményeire s a jog tételeire nézve megértsék, hasonloul igaz. S így a logika bizonyos instrumentalis tudomány a többi tudományok felett, minő a nyelvtan is; és eképpen kezet fogva nyelvtan és logika, együtt járnak előttünk Brassai könyvében“. Br. álláspontja „értelmi álláspont“, formalismus. Peti abban fíradoz, hogy fölfedezze Brassainak az egységes álláspontot. Nehéz feladat, kivált Br. ellen, ki már elég zivatart látott feje felett elvonólni és elég alkalmat nem változni. Neki az már késő is. Új bor volna ő ó-tömlőben“. ¹

Brassai egy cikksorozatban válaszol (Korunk. 1860. 70—74. sz.), mely később külön füzetben (*Irodalmi pör a philosophia ügyében. Specieis facti.* Kolozsvár, 1761.) is megjelent. Peti ellen kardot nem ránt, „elég neki egy legyező-koppintás is“ (5. l.). De a „Szemlész“ fellépte óta „tekintetbe veendő ellenfél“ áll előtte (6. l.). Erdélyi kritikáját pontonként előveszi, a formális logikán kívül mást nem ismer (8. l.), a gondolat és tartalma közötti különbséget újból hangsúlyozza (9. l.), a logika ezéljául kitűzött feladatát újra erősíti s arra az ellenvetésre, hogy a jog- és természetannak is az volna a feladata, mi a Brassai értelmezte logikának, megjegyzi, hogy igen, de *csak a logika szabályozta jog- és természetannak* (11. l.). Arra a megjegyzésére, hogy a logika és nyelvtan kezet fogva járnak előttünk könyvében, hivatkozik az általunk is érintett ama lényeges különbségekre, melyekre logikájában folytonosan útalt a logikai és nyelvtani kategóriák között s egy akadémiái értekezésére, ² melyben Becker ellen vitáz, ki a nyelvet, nyelvtant és logikát azonosította.

Ezekben felel a logikája ellen emelt kifogásokra s aztán áttér a Sárospatakon akkor általában divatozott philosophia militans, a

¹ Szalai *Egy szó az eszmeelviséghez* cz. (Sárospataki Füzetek. V. évf. 455—462. l.) cikkében az eszmeelviség hívének vallja magát, de négy pontot megczáfolandónak tart s ezek között azt is, hogy a régi formai logikát meg kell szüntetni. Peti *Rövid válasz az Egy szóra* (U. o. 653—662. l.) czímen felel: ő a régi logikának nem megsemmisítését, hanem magasabb egységbe emelését sürgeti, mint a virágból gyümölcsöt, a gyermekből ifjút várunk.

² Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló 1852. 802, 803. sz.

hegelianismus méltatására. Állítja, hogy a Hegel-féle rendszer el van bukva s Sárospatak nem hivatott arra, hogy tekintélyét helyre állítsa (17. l.). El van bukva „*annak* a philosophiai nagy ágazatnak, melyet pantheismusnak nevezhetünk, *az* a határozott alakja, Hegel-formulázta kifejezése, mely a thesis, antithesis és synthesis walzer-rythmusában tánczolva akará construálni a világot“ (18. l.). Maga a pantheismus, az a Janusfej, melynek egyik arca az idealismus, másik a realizmus, áll és hatalmaskodik. Szemlész és védenceze is ezt sürgetik „egységes álláspont“, „eszmeelviség“ név alatt. Ő dualista létére is elismeri az egység kategóriája létét, de „az ész egyedüli és kirekesztő vagy épen mindent elnyelő kategóriájának el nem ismerheti“ (20. l.) Ez a pantheismus egyformán termi „a leglaposabb realizmust s a legkihagyzottabb idealismust, vagy más oldalról tekintve, a dermesztő materialismust és a mindent felolvasztó — egyoldalu — spiritualismust“ (21. l.).

Brassai azt is megmondja, hogy miért felel Peti könyvére s a „Szemlész“ ismertetésére. Úgy sejtí, hogy nem egyén, hanem egy egész iskola áll vele szemben Hegel védelmére (6. l.) s általában tudja van, hogy Sárospatakon ez idő szerint hegelianismus az uralkodó rendszer (7. l.). S midőn ezt fatalismussal, pantheismussal vádolja, mint maga mondja, „figyeltetni kívánta a theol. tanintézetek növelvényeit, sőt, ha rossz néven nem vennék, még elfogúlatlan tanúrait is, hogy létez pályájokkal megegyezőbb tan is a pantheistio-fatalismus- vagy fatalistio-pantheismusnál, mely lényegesen kirekeszti a személyes istenség eszméjét. E nélkül pedig hogy miképen állhasson meg theologia, Peti megfoghatja, de én, és azt hiszem, sok más józan eszű ember velem együtt, teljességgel nem“ (22. l.).

Brassai e röpiratában „előhasú philosophus“-nak nevezi Petit s kissé lenézőleg bán vele. Petit sérti ez s feleletében¹ szenvedélyes kitérősekre ragadtatja magát. Elmondja, hogy újabb időlkben divattá vált Hegel bölesészetének ostorozása. „Ez a divat nálunk is lábra kapott; találkoztak itt is emberek, kik szinte(n) írtak H. ellen. Egyik illő komolysággal és tüzetes, tisztességes polemival. (Danielik.) A másik igazságtalan szenvedélylyel s hozzá nem értéssel (Somogyi). A harmadik pedig írt ellene, mert szokása lévén mindenbe beleszólni, itt sem akarta, hogy szava nélkül döntsék el az ügyet. Ez a harmadik Brassai“. Csillag alatt Brassai logikájáról ezt jegyzi meg: „E logika jutalmat nyert ugyan, *de csak azért, mert nem volt*

¹ Tájékozás a bö'esészet ügyében fennforgó vitához Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1861. 16, 17, 18, 19, 21, 22. sz.

más; s az akadémia bírálata is kimondta rá, hogy *az újabb philosophiával ismeretlenséget (?) árul el*“. Mi ismerjük a korabeli sajtó nyilatkozatát s az akadémia hivatalos bírálatát is e könyvről s meg nem foghatjuk, honnan veszi Peti e gyűlöletes ítéletét. Hegel kritikájára ezt mondja: „Ezen ő ostromlása nem egyéb, mint H. logikájából csak úgy *találomra kikapott*, egy pár *út nem értett s félre-magyarázott*, egyébként is *másodrendű* tételnek betűin való rágódás“. Brassai „böleselkedése nem egyéb kontárkodásnál“. „Lehet Brassai nagy matematikus, linguista, lehet minden egyéb, de philosophiája — csak satirája a philosophiának“; neki „a philosophiáról igen alantjáró fogalmai vannak“. Aztán a fatalismus és pantheismus vádjára azzal felel, hogy Hegel „bölesészete semmi egyéb, mint épen a keresztyénség vezéreszméinek alapján alkotott világnézetnek tudományos formába öltöztetése“.

Usoda-e, ha Brassai ezekre a sértő szavakra válaszáat ¹ így kezdi: „Valami Peti úr egy rakás semmit írt össze e lapok közelebbi számaiban a philosophiáról és csekély személyemről“. Ez kétségtelenül lenéző nyilatkozat s az illedelemmel aligha összeférő hang, mint a szerkesztő is megjegyzi. Petit a vitában fontos tényezőnek nem ismeri el s általában úgy jelen meg, mint ötödik kerék a szekérben. Peti válaszol megint, ² mint életírója mondja: „férfiasan, de már többé ő sem az *előbbi nyugodt (?)*, hanem kissé ingerült lélekkel nyilatkozott“.

Ezzel vége szakadt e vitának a nélkül, hogy valamelyik fél a másikat meggyőződésében megingatta, nézeteitől eltántorította volna. Brassai logikai munkásságát ezután is folytatta. Kiadta logikáját 1877-ben másodszer. Az akadémiában 1877-ben értekezést olvasott fel *Logikai tanulmányok* czímen. Miként korábban az Erdélyivel és Petivel folytatott polemiájában a régi, formai logika életeért harczol, úgy itt is. De most más veszély előtt áll. A formai logikának, nemesak a Hegel-féle speculativ, hanem az ú. n. inductiv logika is veszélyezteteti létét. Már Bacon sürgeti a logika alkalmazását a természeti tudományokban. Bacon óta aztán mind tudatosabb, sőt napjainkban sürgetőbb lesz az a szorgos törekvés, hogy a régi logikát, a mint az a terméketlen formák középkori nyúge között áldástalanul mozgott, ki kell szabadítani e terméketlenségéből, értékesíteni kell s bevonni a természettudományi kutatás eszközéül. Természetes, hogy

¹ Világosító szó e lapok t. közönségéhez. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1861. 23. sz.

² U. o. 25. sz.

itt nemcsak a gondolkodás műveleteit szabályozná, hanem hatalmas segítő eszköz lenne új eredmények, új igazságok felkutatásánál.

Az ez irányú törekvéseknek legújabbán Stuart Mill híres inductiv logikája hatalmas lökést adott. Az akadémia megbízásából ezt a könyvet Szász Béla lefordította s irodalmunkban 1877-ben jelenik meg. Brassai felszólal az inductiv logika ellen. Tanulmányának első részében a logika legelterjedtebb értelmezéseit veszi kritikai vizsgálat alá s kimutatja, hogy ez értelmezések helytelensége volt az oka, hogy a formai logikának rossz hírért keltették, mert ezek nélkülözik a szóló és halló közti dualismust s pedig a logika a gondolat, illetőleg az ítélet közlésével születik. A második részben a Mill-féle inductiv logikát s ennek öt canonját bírálja. Bírálatainak tárgyalását mellőzve, eredményéül erre jut: „az inductiv logika sem nem szükséges, sem a közönséges logikát feleslegessé nem teszi, sem nem állhat meg, mint külön tudomány. Nem is köszöni létét egyélnak, semmint a *vizsgálódás* és *okoskodás* fogalmai szörnyűsége és majdnem hihetetlen összezavarásának. Igazságok keresése és felfedezése a többi tudományok feladata, a logikáé közlésük és bizonyításuk, röviden megértetésük módja, tanítása. Módszerében tehát lényeges elem, sőt feltétel a dualismus, t. i. a szóló és halló megkülönböztetése“.

Ezekben beszámoltunk Brassai logikai munkásságáról, s ha még hozzátesszük, hogy ő a logikát a lélektanra alapítja, hogy nem elégszik meg, mint elődei, a fogalmak száraz értelmezései odavetésével, hanem származtatva s előállításuk, alakulásuk folyamatát különböző körülményektől, felfogásoktól, egyéni tehetségektől függő állapotaikat kimutatja (Logika 162. l.), elmondunk jó rendén mindent erről a derék tankönyvről, mely új elveket új módszerrel igyekszik érvényesíteni, s mely philosophiai irodalmunkban az eredetiség és önállóság szempontjából is előkelő helyet foglal el. Bizonyára e logika birhatta az akadémia philosophiai osztályát arra, hogy Brassainak a matematikai osztályból a philosophiaiba való áttételét kérje.¹ Brassai belenyugvó kijelentésére aztán az akadémia átteszi őt 1864 febr. 15-én — nem, mint Kőváry hibásan írja,² 1864 jan. 10-én — a bölcséleti, társadalmi és történeti osztályba.³

¹ A m. t. akad. jegyzőkönyvei. 1863—65. XXV. nagygyűlés 25. p.

² Id. m. 26. l.

³ A m. t. akad. jegyzőkönyvei. 1863—65. 1865. febr. 15. ülés 41. p.

Egyházi beszéd.*

(Nemzeti ünnepre.)

I. Móz. 47, 29—31.

Isten jóvoltából egyezer évet átéltünk ezen a földön, melyet honfoglaló őseink oly sok viszontagságok és küzdelmek után életök árán s vérök hullásával számunkra megszereztek, s melyet azóta folytonosan a századok hosszú során keresztül vérökkel védelmeztek s tartottak meg az egymás nyomába lépő nemzedékek. Méltó volt tehát az az országos ünneplés, melyet az egész nemzet most két éve szentelt e haza elfoglalása s annak ezer évig való bírása emlékére, s nem esoda, hogy miként egy mély tóba dobott kő a víz felszínén nagy hullámot vet s ez újabb meg újabb hullámgyűrűket alkot s csak későre jön ismét nyugvásba a tó vizének felszine: úgy lelkesedésünk vizében is az ezeréves ünnep, mint az első nagy hullám, újabb-újabb eseményt, megannyi hullámot vetett a felszínre s egyik hazafias ünnepély után a másik következett, míg örvendezésünk ismét a régi nyugvó helyzetbe tér.

Ilyen ünnepélyt üle Magyarország a közelebbi napokban is jó királyával együtt az 1848. évi nagy alkotások emlékére, a midőn is hazánk ugyan egy nagy rázkódáson s mondhatni vérkeresztségen ment át, de mondhatjuk azt is, hogy az új élet és fejlődésre képes Magyarország ott kezdődik, a mikor az alkotmány kiterjesztetett az egész népre s a néhány ezer kiváltságos helyett, kik a haza földé által nyújtott áldásoknak részesei valának, milliók részesülnek ma nemcsak a terhekben, hanem minden jogokban, mint az ország alkotmányos törvényei által elfogadott és bevett honpolgárok.

És ma újból egy hullám verődik fel örömünk vizében, hogy beleléptünk a második ezer évbe e földön s bár ellenségeink száma, hogy a költő kifejezésével szóljak: „egy nagy árviz lehetne“ s ebben a nagy árvizben egy-két jóakaró barátunk „csak egy kis sziget lenne“: mi mégis, sőt annál inkább élni bátorkodunk; többet mondok: élni akarunk ezen a földön, a melyen „apáink vére folyt s a melyhez minden szent nevet egy ezredév csatol“, annál inkább, mert „a nagy világon e kívül számunkra nincs több hely, ez bölcsőnk s majdan sirunk is, mely ápol s eltakar“!

Érezteitek-e vagy egyszer affai azt a boldogító örömet, melyet annak tudata ad, hogy ez a föld a tiétek; hogy ennek térci és rónái,

* Elmondott 1898. május 1-én Szentgericézén.

hegyei és bércei számotokra termik Istennek áldásait? hogy e tejjel és mézzel folyó Kanaán vizeiben halaival, belsejében aranyával, ezüstjével, a sónak mérhetlen bőségével s egyáltalán Istennek mindennemű áldásával a tiétek? S aztán gondoltatok-e vagy egyszer arra, hogy hátha ezt a sok drága kincset, a mennyit Isten talán egy országnak sem adott, ezt az édes hazát, hol ezeken felül a kincsek legszentebbjei: apáink, véreink porai nyugosznak mint szentelt hantok, ha ezt a szent örökséget elvesztenők, elvinné tőlünk fegyver hatalma, erőszak, ármány, minő helyzet, minő sors következnekk ekkor reánk?! Mert a ki ezekről nem gondolkozott valaha, az nem tudja, minő drága kincset bir s nem is tudja annak értékét kellőleg felfogni és méltányolni.

De én hiszem és arról lelkem mélyéig meg is vagyok győződve, hogy támadás jöhet reánk — mint jött a multban is — bármerről; kül- és beléllenség ostromolhat, de minket mindig készen fog találni; mert megoszolhatunk belügyeink kezelésében, foglalhatunk el különféle pártállásokat, kiki érdekei vagy meggyőződése szerint; az is megtörténhetik velünk, mint a tűzzel, mely önmagát hamvasztja, ha nincs mit emésztenie: hanem ha valaki hazánkat, annak területi épségét, jogainkat és törvényeinket fenyegeti, akkor közlünk mindenki egyet gondol, egyet érez, és ez a közös ellenség elleni közös védekezés. A mig pedig így érzünk, a mig így gondolkozunk, addig a mienk e hon s ennek javai boldogításunkra fognak szolgálni, mert mint a hajdanban is magyar kezekben villogott a kard, ma is, mig karunkat felemelni bírjuk, e haza földén a magyar lesz az államalkotó nemzet!

Ime a szent igékben is ily dicső és szép példáját látjuk a haza szentelt földjéhez való erős ragaszkodásnak. Jákób, az éhség miatt honából kivándorolni kényszerült hazafi, midőn halála óráját közeledni érzi, forró vágy ébred szívében, hogy porai legalább az édes szülőföld poraival vegyüljenek el s mikor ezen óhaj megvalósítására fia József ígéretet tesz, az addig háborgó kebel egészen megcsöndesül, s mintha hallanók ajkairól: *mostan bocsásd el uram a te szolgálodat békével.*

Ker. hivek, ünneplő szent gyülekezet, engedjétek meg, hogy ez alkalomból kifolyólag, szóljak azokról a feltételekről, melyek megkívánatnak arra, hogy elmondhassuk: miénk e hon a második ezer évben is.

Hogy a második ezer évet is biztosítsuk magunknak ezen az apák vére hullásával megszentelt földön, mindenekelőtt szükséges, hogy

a) *miveljük hiven és szorgalommal a részünkbe jutott örökséget.* Szép ez a hon, ünneplő gyülekezet, oly szép, a melynél szebbet sehol sem találhatnánk — én legalább úgy hiszem — bár merre vinne végzetünk. De bármily szépen legyen az a természettől alkotva, ezerszerte szebbé, szemre és szívre gyönyörködtetőbbé válik az emberi szorgalom és mivelés által. Hiszen ha a legelhagyottabb pusztaság, a legterméketlenebb föld is paradicsommá, áldásthozó területté varázsolható lankadatlan munka és gazdasági szakismeretek érvényesítése

által, mennyivel inkább azzá leszen e mi honunk áldott földje. Csak ne feledjük, ker. gyülekezet, hogy a világ óriási léptekkel halad minden téren, ma már a kifeszített dróton áthaladó villanyval nemcsak irunk és beszélünk egyik országból a másikba, hanem, a mint a jelekből látszik, még nézünk is nemsokára; tökéletesebbek az eszközök nemcsak a mesterségek különféle nemeiben, hanem a földmívelés, a gazdaság terén is elannyira, hogy a ki pl. ma már a régi módon akarna gazdálkodni s apja által használt faekét s boronát használna, az bizony nemcsak nevetségessé válnék, hanem annak mielőbb a szegénység is beköszöntené ajtaján.

Mivelhünk kell hát odaadással és szorgalommal ezen, már a természettől termékenységgel megáldott földet, ha egyébért nem tennők, a magunk érdekében is, hogy abból mennél több hasznot és jövedelmet vonhassunk s ezáltal a jóllétet és boldogságot magunknak és mieinknek annál biztosabban megszerezhessük; de azért is, mert az egyesek jólétében, gazdaságában áll a haza közjóléte és felvirágzása is. Ennélfogva a ki hanyag, rossz gazda, földjeit rendszeren nem miveli, az nemcsak maga és családja ellen vét, hanem közremunkál a haza szegénységbe, nyomorúságba jutására is. Sőt azt mondom, hogy miután *kié a föld, azé a haza is*, főleg oly vidékeken, hol idegen ajku nemzetiségek vannak, ha nem is tulnyomó, de a magyarokkal egyenlő számban, ha a magyar birtok bármily nyelvű, de nem velünk közösen érző nemzetiségük kezébe jut, mindaz, a ki a restség, pazarlás, rendetlen kezelés folytán egy-egy darab földet elveszteget s idegenek kezébe juttat, kimondom — hazaárulást követ el, mi minden bűnök között a legnagyobb és legundokabb, melyet Isten se bocsát meg, mit a költő ekkép fejez ki a hazaárulás vétségére bűnbocsánatot keresőnek: „Istennél a könyörület s bűnért irgalmazás; egy van, a mit meg nem bocsáthat: a hazaárulás“.

Hazánk magyar kézen való megtartásának első és legfőbb biztosítóka tehát a haza földjének gondos mivélése s a szorgalom által biztosítása; a második pedig

b) *a magyar nemzeti érzés ápolása és a nyelvünkhöz való ragaszkodás*. Hogy ki melyik nemzetnek a tagja, az a nyelv, vagyis beszéd által jut kifejezésre, mert ha beszél is valaki más nemzet nyelvén, de gondolkozása és saját hozzátartozóival való beszélgetése mégis a maga anyanyelvén történik. És mégis e tekintetben magyar fajunknak egy nagy hibáját észleltem és ez nagy mértékben befolyt arra, hogy mi magyarok számbelileg csak ennyien vagyunk, holott lehetnénk legalább is kétennyien; ez a nagy hibánk — hajlandó volnánk bűnünknek mondani — az, hogy mi minden oly akármi kiesi nemzetnek a nyelvét megtanuljuk, a mely velünk érintkezik, s ha már egy-két szót elsajátítottunk, azonnal elé is állunk vele majdnem fitogtatásból, hogy lássák, hogy mit tudunk. S akárki tapasztalhatta, hogy a hol a nemzetiségek vegyesen fordulnak elé, ott bizonyosan nem magyarul, hanem annak a más nemzetnek a nyelvén foly ren-

desen a beszéd, a társalgás. Ez okozta azt, hogy hazánk több vidékein oly sok ezer magyar elveszett a nemzetre nézve s bár nevök ma is a legszebb magyar nevek, nyelvök már idegen, hagyományainkkal, multunkkal nincsenek összeforrvá s még jó, ha ellenségeink sorában nem állanak. Volt idő, ker. gy., mikor a magyar birodalom határait három tenger mosta; ha eleitől fogva az az elvünk lett volna, a mi van a világ ma leghatalmasabb nemzetének, az angolnak, hogy a ki velünk beszélni akar, tanulja meg nyelvünket, akkor nem kellene ma örökös haladásunkat megbénító harcokat folytatnunk azokkal, a kikkel megosztottuk e honnak minden javait, szabadságát s szabad kezét hagyunk nyelvök és vallásuk szabad fejlesztésére, mégis minduntalan hálátlan kigyóként sziszegnek, gyalázkodnak ellenünk itt benn és a külföld előtt! . . .

De hát mit mondjunk azokra ker. gyülekezetre, a kik saját nemzetünk fiai, envérünkből és csontünkből valók s mégis ellenünk készülnek fegyvert fogni egyes önhasznukat kereső pártvezérek által elvakítva, félrevezetve? Kik azt mondják (de óh Uram bocsásd meg nekik, mert nem tudják mit cselekesznek), hogy nem kell nekik a haza, mit nekik a nemzet? nekik csak föld kell, aztán a hon legyen tőlük bárkié. Sajnos eltévelyedés és szánalomra méltó elvakultság! Igazán jól mondja a nagy költő: *átkozottabb ördögöt pokol nem küldte még fel, mint az olyanok, kik a talán jól nyugvó nemzetet fölháborítják, ráfognak, hogy ég s hogy e tüzet csak vér olthatja el; azért talán, hogy egy két nyugtalan a rend nyomását nem szívelheté* (Vörösmarty). Az ur Jézus pedig idevonatkozólag ezt mondja: *örizkedjétek a hamis prófétáktól, kik eljönnek hozzátok juhoknak képében, belől pedig ragadozó farkasok.*

Én pedig azt mondom: lelkesítsen minket nemes büszkeségre annak tudata, hogy „ezer év néz ránk ítélő szemekkel, Atilától egész Rákócziig“; ragaszkodjunk a minket életető édes hazához, miveljük azt az édesen csengő zengzetes magyar nyelvet, mely szép, mint a szeráfok éneke, édes mint az anyatej vagy az első szerelem esőkje és erőteljes, mint az égi háboru. És aztán bárhol járjunk, bármerre vet sorsunk, ne feledjük, sőt legyünk rá büszkék, hogy magyarok vagyunk, kik a multban ép úgy, mint ma, védbástyái voltunk és vagyunk a miveltség terjedésének, de tetteinket mindig a lángoló hazaszeretet vezérelte, hogy egy ezredév viharaival megküzdve, e zászló alatt kivívjuk a második ezredévet is.

Szükséges ker. gy. az elmondottak mellett arra, hogy e hon magyar legyen ezután is, hogy egyik nemzedék a nyomába következőnek mindig mint szent örökséget adja által; a mi azt teszi ránk vonatkozólag közvetlenül:

c) *hogy gyermekeinket neveljük egybekel mellett hazaszeretben.* Nagyobb és nehezebb munka nem igen vár az életben reánk, mint gyermekeink nevelése s mégis semmiből sem csinálnak az emberek kevesebbet, mint éppen a nevelésből. És vajjon miért? Azért természetesen, mert hát a gyermek úgy is felnő, akárcsak a burján vagy a gyom a kertekben. De hát jól van-e ez így? Elégséges-e

csak életet adni a gyermeknek s aztán megélhetését annyira-mennyire biztosítani s avval becsapni ugyyszólva az emberek közé, mondván: credj Isten hírével s élj meg, a mint lehet! Avagy azt mondjátok talán: ott van az iskola, azért adjuk oda a gyermekeinket, hogy a tanító urak, mint erre hivatott és kiképzett szakférfiak, neveljék olyanná gyermekeinket, a milyenné azoknak kell lenniök. Igazatok van afiai, ünneplő gyülekezet, csakugyan ez a feladat nagyrészben az iskolákra várapozik. A lélek tehetségeit ott kell helyes irányban fejleszteni s mint növő és oltásra kerülő esemetéről szokás az oda nem való ágakat levagdálni, hogy az éltető nedv ne pazaroltassék, hanem csak a beoeltott galynak életét s növekedését biztosítsa: így kell a gyermekek lelkéből egy hivatása magaslatán álló tanító-nak a rossz és káros irányu hajlamokat kiirtva, azokból nevelni vallásos, becsületes embereket, hazájokat szerető polgárokat.

De midőn ezt elismerem, azt is ki kell jelentenem, hogy ezt a munkát mégis csak a szülőknak kell megkezdeni otthon, míg a gyermekek az iskolába menésre kötelezve lennének. Az edényről azt tartjátok, hogy a milyen ízt először beveszen, azt bajos belőle kivenni s bizony higyjétek el, így van ez a gyermeknél is. *„Neveljétek a gyermeket — mond böles Salamon — az ő utának módja szerint, még mikor megvéndétek sem távozik attól“*; hanem én azt tapasztalom, hogy a legtöbb helyen kevésre nevelik, legalább jóra kevésre a gyermeket. Akárhány anya — mert legtöbbet az anyával van a gyermek — úgy beszél gyermeke, s mi még több, leánygyermeke előtt is, hogy az kénytelen fejletlen korában minden rossznak tudja lenni. Nem esoda aztán, ha később az iskola nem tud olyan eredményt felmutatni, a milyent kellene s ha az Isten képeré teremtett emberből minden egyéb lesz, mint éppen ember.

Tisztelt ünneplő gyülekezet! Mi már vagyunk olyanok, a milyenek, de igyekezzünk, hogy gyermekeink legyenek különbek, mint mi; neveljük őket úgy, hogy értsék meg idejkorán, hogy a hazaszeretet mindennél elsőbb, mert a mi jót e földön Istentől nyerhetünk, azt mind a haza földje termi, adja, s ha élünk, ápol és ha meghalunk, porával ez takar!

Nem akarok unalmas lenni előttetek t. gyülekezet, tehát még csak egy-két szót mondok. Nem tudom, lesz-e szükség arra, hogy hazánkért vérünket is ontsuk, de hiszem, hogy ez esetben is mindenki helyt áll, kinek keblében magyar szív dobog, mert végre is „csak nem fajult el még a székely vér“; de a költő szerint: „ne csak veszélyben légy szerény, a béke vészesebb s a mit vág álmos népeken, gyógyíthatlan a seb“. Munka, szorgalom s megtartása a részünkbe jutott darab földnek s annak minél virágzóbbá tétele segít nek arra, hogy e haza a második ezer évben is magyar legyen. Így mondhatjuk el: *vész viharban szent hazánk, megfizettük mind, mivel csak tartozánk. Ámen.*

Koronka József élete.*

(1790—1863.)

A szív szép virága, egyik legszebb erénye a jóttevők iránti hálaadatlanság. E magasztos erényt jóttevőivel szemben gyakorolni szent kötelessége egyeseknek, társulatoknak, intézeteknek egyaránt.

Az utódok szívéből fakadó hálnak ha valahol helye van, székelykereszturi gymnasiumunknál bizonynyal van, hiszen ez intézetünket elődeink vallásos buzgósága, áldozatkészsége, nagy számu jóttevőink nagymérvü áldozatai alapították s tartották fenn oly sok megpróbáltatás és viszontagság közt mind ez ideig.

Jóságos Isten, ki szívet alkotál s belé érzelmeket adál, gyűjtsd lángra tehát sziveinket, hogy emeljük fel ismét azok lángjaiból gymnasiumunk jóttevői emlékére öt évenként felemelni szokott oltárunkat. Jőjjetek, szívünk hálás, kegyeletes érzelmeiből emejük sürgősen, vegyük azt körül, áldozzunk, mert az áldozat alkalmával lelki szemeink előtt megjelennek gymnasiumunk rég letűnt nagy jóttevőinek dicső alakjai, nagy szellemei. Sziveiknek maguk elé varázsolt nemesége, áldozatkészsége, csüggedést nem ismerő kitartása beragyogja sziveinket, azokat megtisztítja, megtermékenyíti, erőt, lelkesedést nyújt gymnasiumunk fentartása, tovább fejlesztése, virágoztatása felé való törekvéseinkben.

Boldog emlékezetü jóttevőink, összegyültünk, sziveinknek irántatok való hálás, kegyeletes harmoniajából az oltár már készen van. Áldozathoz kezdünk. Nem lesz itt tömjén és füst, de van és lesz tiszta emléketekért hön dobogó szív. Tíetek ez alkalommal egész valónk, szívünk, lelkünk, áldunk, magasztalunk mindnyájatokat. Emléketek, nagy nevetek, tetteitek kitörülhetlenek szívünk táblájából. Felújul bennünk e hálaünnepélyünkön szegény és gazdag jóttevőink emléke egyaránt. Látjuk lelki szemeinkkel a szegényt ásóval, kapával, kalapáccsal kezében ázni gymnasiumunk alapzatát, emelni annak falát. Látjuk megboldogult székely atyánkfiait szent lelkesedés közt vinni e gymnasiumunkhoz szükséges épületanyagot. Látjuk, mint rakják össze elődeink filléreiket, hogy a tudománynak a réginél diszesebb épületet emeljenek. Látjuk a legválságosabb időben nagy

* Felolvasatott a székelykereszturi unitarius gymnasiumban 1898. máj. 19-én tartott hálaünnepélyen.

anyagi és szellemi adományaikkal megjelenő nagyjainkat. De ti áldott jöltevőink, bocsássatok meg nekünk, soraitok közül most csak egynek, Koronka Józsefnek, szellemi nagy jöltevőnk emlékének áldozunk a hála, a kegyelet oltárán, ki 50 évig volt tettekben gazdag igazgatója gymnasiumunknak. Majd reátok is elkerül a sor, rólatok is zengeni fog az utókor tisztelete, halálja, azokról, a kikről még nem zengett.

Valaki tetteit, érdemeit kellőleg méltányolni, az illetőt teljes egyéniségében látni, megérteni csak akkor lehet, ha ismerjük a kort, az állapotokat, a körülményeket, melyben és a melyek között élt és működött. Ez igazság áll ünnepeltünkre, Koronka Józsefre is. Ves-sünk tehát egy rövidke pillantást mindenek előtt korára, egyházunk, kereszturi gymnasiumunk akkori állapotára. Koronka József élete 1790—1863, igazgatósága pedig 1813—1863 évek közé esik. Hosszú és nehéz idő. Drága Magyarországot, benne kicsiny egyházunkat a mult megsemmisítésre czélzó zaklatásai megviselték. Hazánk mostoha sorsa mellett mostoha, szivszaggató, kétségbeejtő volt unitárius vallásközönségünk sorsa is. E hazánkat és egyházunkat a multban érő zaklatások folytonosak voltak Koronka József idejében is. Hazánk és egyházunk sok esetben közös ellenségei megsemmisítésünket czélzó galád tervüket már-már megvalósulni látták. Nagyszámú ellenségeitől megrohesolt hazánknak, egyházunknak egy újabb áramlatra, fiai megsokszorozódott vasakarataira, fíradhatatlan törekvésére, világi és egyházi jogaiért, elveiért rendíthetetlen bátorsággal való sikraszállásra volt szüksége. Az áramlat megjött, a szabadság, a felvilágosodás szele megfuvallott Franciaországban, zugott, bugott, a sötétség, az elnyomottság czitadelláit lerontotta. Feltartózatlanul haladt tovább, sepert, tisztított. A mult százév végén eljutott hozzánk is. Hazánk és annak szabad egyházai, fiai belhellették. E szél a szolgaság, gondolatszabadság elnyomása miatt fájó szivekben a szabadságért, egyenlőségért, testvériségért, szabad eszmékért izzó tüzet felgyújtotta. Atyáink munkához fogtak, hogy a mult rombolásait kiépítsék, kárpótolják, a hazát és egyházakat felvirágoztassák, azok életfáján rágódó undok férgeket letakarítsák.

A protestans egyházak, köztük a miénk is, az előretörők közt az elsők. A munkához, küzdelemhez, a szolgaság, elnyomatás feletti győzelem kivívásához fegyvereket készítenek, előkészületeket tesznek. A mult romokon uj, a réginél még erősebb bástyákat, iskolákat emelnek, hogy azokban a hazának, egyháznak hű fiaikat neveljenek, belecsepegtessék az ifjuságba a szent hazaszeretetet, a régiekéhez hasonló vallásos hűséget, szilárdságot, hogy hirdessék neki édes anyanyelvét, melyet ellenségeink folyvást el akartak feledtetni a magyarral, mint nemzeti fennállásának legelső feltételét.

Ily czélből állította fel az unitárius vallás híveinek erős nemzeti érzése, igaz vallásos buzgósága, áldozatkészsége székel kereszturi gymnasiumunkat is. A szervezkedésre, előkészültre nagy szükség volt, mert a sötétség árnya a jelen százév első felében is, sőt egész

1867-ig, a kiegyezésig, meg-meglebegettette hazánk és egyházunk felett vérszes szárnyait. Mindent lepergelő szárazsággként, dermedtő fagyként sújtják nemzetünket e száz első felében, tehát Koronka József idejében is, a németesítő törekvések, a német, majd a latin nyelvet törvénykezési, közigazgatási és ez utóbbit tannyelvű is tevő királyi rendeletek. Mindezekkel szemben az iskoláknak megannyi őrszemként, vélbástyaként kellett állniok, mint kincses bányákból, mint tiszta forrásokból, ezekből kellett széthordani az ifjuságnak a szent hazaszeretetet és azt terjeszteni, megvalósítani a nemzeti és egyházi életben.

A haza és egyházak vállvetett nemes törekvését siker koronázta. Nemzetünk, nagy fiaiól előtte vitt lobogók alatt, a szabadság szelétől segítve, a kedvező alkalmat megragadva, a szolgaság nyűgét lerázta. 1848-ban szabad, egyenlő, testvér lett. Az unitárius vallás is felvétellett a törvényesen elismert vallások közé. Szabadságunkat azonban vérrel kellett megpecsételni. Szabadságharcunk alatt megtörtént ez is. A titáni küzdelem nemzetünkre szomoruan végződött. A világosság, a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméitől kiderült nemzeti egünkön megjelent szabadságnapunkat a szabadságot, szabad eszméket elfojtó dohos felhő ismét beponyálta. Besötétedett. Az elnyomatás napjai ismét bekövetkeztek. Isten kegyelméből újra megviradt, nemzetünk 1867-ben megint szabad lett, mit már ünnepelel nagyalakunk nem ért meg. Ez vala rövid vonásokban hazánk állapota Koronka József idejében.

Székelykereszturi gymnasiumunk állapotáról pedig 1813-ban történt igazgató-tanári állása elfoglalása idejéből és az ezt követő időről a következőket mondhatjuk: az unitáriusok igaz vallásos buzgósága, áldozatkészsége által 1794-ben alapított ez intézetünk egyházunknak még fejletlen, gyenge, a kezdet, a nélkülözés nehézségeivel küzdő gyermeke volt. Egyházunk buzgó előjárói és Szabó Sámuel, Koronka József érdemes elődje, gymnasiumunk első rector-professora gondos vezetése és fáradságot nem ismerő, minden akadályt legyőző tevékenykedése, vezetése alatt elődeink bámulatos áldozatkészségéből emelt faépület roskadozó félben volt, különben is az egyre növekvő nagyszámú tanulósgot, az egészségre, a tanügyre való káros hatás nélkül nem fogadhatta be. A gymnasiumi helyiség fogyatékosága, hiányossága mellett hiányos, fogyatékos volt a tanügy is. E téren szintén a kezdet nehézségeivel kellett küzdeni. Gymnasiumunk tanügyi állapota akkor ugyanis lényegesen más volt, mint ma. Nem volt ministeri tanterv, nem volt meg a mai szakrendszer, nem volt az intézeteknél az igazgatón kívül az osztályok számának megfelelő, sőt annál is több tanerő, tanár, mint most. Kereszturi gymnasiumunknál bizonynyal nem. Itt a tanári és igazgatói teendőket eleitől kezdve egész 1857-ig, ugyyszólva egy ember, az igazgató végezte. E súlyos, fáradságos munkából 50 éven keresztül legtöbb nezedett Koronka József vállaira. Az alsóbb foku tárgyak tanítására egyházi főhatóságunk küldött ugyan le tordai, nagyobbbrészt kolozsvári főis-

kolánkból felsőbb osztályu tanulókat, avagy már végzett ifjakat, de hiszen e serdülő, még tanuló fiatalok, elgondolható, nem nagy mértékben könnyítették teendőit, mert azoknak is tanulniok kellett. Kitől? Koronka Józseftől. A már alatta fennálló seniori és 1844. óta szervezett köztanítói intézmények sem pótolták közel sem a rendes tan-
erők hiányát.

Képzeltető, mily nehéz volt a küzdelem már csak ezen, gymnasiumunkon valódi pályájukhoz átutazó fiatalokkal is. Más-más szokással, tulajdonsággal jött mindenik. Mindezeket utasítani, a helyes oktatási, nevelési irányt nekik megadni, annak pontos teljesítését ellenőrizni nem kis feladat volt. E küzdelem nagyságát teljes mértékben szemünk elé tárja az ő igazgatósága alatt intézetünknel szolgált exactorok, köztanítók és seniorok nagy száma. Alatta ugyanis gymnasiumunkban 125 exactor, 10 köztanító és 18 senior szolgált. A tanítás fokozatai sem a mai gymnasialis osztályok számában nyertek kifejezést, hanem elejétől 1855-ig így különböztették meg: infima classis, kis declinista, nagy declinista, comparista, coniugista, etymologista, sintaxista, poeta és rhetor.

E mindkét rendü hiányok mellett mint cherub, mint sötét éjnek kísértete egész igazgatósága alatt gymnasiumunkban feneklett a nagyfoku anyagi szegénység. Gymnasiumunknak jó sokáig sem ösztöndíji, sem fenntartási, sem fizetési alapjai nem voltak, sőt még pénz-tára sem, e helyett valahányszor valamit építeni, újítani, szerezni kellett, a hivek áldozatkészségére volt utalva. Ezomoru igazság ez időből, hogy 1813--1814-ben összes iskoladíjak fejében, 1 Rfirt tandíj és 15 kr. szabadíj s 10 kr. fa-pénz mellett, 120 Rfirt 25 kr. gyült be és még 1847-ben is az összes iskoladíjak összege 555 Rfirt 47 kr. volt. Ily összegekből gymnasiumot fentartani és a mellett a sarat derekasan megállani esodálkkal határos.

Intézetünknek ünnepeitünk korabeli nagyfoku szegénysége képét teljes valóságában tárja elénk a tanári fizetés hallatlan csekély-sége is. Hűséges szolgálatáért hosszú időn át csak 200 Mfirt tanári fizetést és 50 Mfirt igazgatói tiszteletdíjat kapott. Még 1850-ben is csak 300 Mfirt volt fizetése s csak halála évében, 1863-ban emelkedett 350 o. é. frtra.

Ily összegből élj meg ma anyagiaknak hódoló ember és ezért végezz olyan áldásos, lelkiismeretes munkát, minőt Koronka József végzett és ezért szolgálj egyházadat oly hűségesen, miként ő szolgálta.

Ime, ez a képe Koronka József korabeli állapotoknak hazánk és székelykereszturi gymnasiumunk életében. E kor nemzeti és egyházi téren nagyra volt hivatva. A mult romokon építeni kellett, az ellenség által tört réseket be kellett rakni, a fájó sebeket be kellett gyógyítani, régi ellenségeinkkel egyre küzdeni kellett és az árulás, az alávalóság keresztje allatt meg kellett hajolni, el kellett némulni, a szegénységgel, a hiányokkal szembe kellett szállni, azokkal meg kellett mérkőzni. Ugvszólvá semmiből kellett alkotni nagyot és maradandót. A ki egy ily küzdelmes időt átél, abban a haza, egyház

üdvérc dolgozik, egy, a haza, egyház felvirágzásán dolgozó iskola élén 50 évig áll, méltó az utókor emlékére, halájára, tiszteletére. Koronka József ezt tette. Méltóan cselekszünk tehát, ha hálaünnepegyünkön az ő életével, tetteivel foglalkozunk.

Családi előnéven Csitszentiványi Koronka József nemes családból származott. Elődei a nemességet II. Apaffy Mihály fejedelemtől nyerték. 1790-ben Maros-Szt.-Királyon anyai nagyatyja, Huszár nevű pap házában született. Ugyanazon év october 16-án keresztelték meg. Születési napja szülőfaluja keresztelési anyakönyvében nincs feljegyezve, tehát nem tudható. Szülői: Koronka László, ki megyéjében generalis notárius (főjegyző) volt és Huszár Mária Aranyos-Széken, Kövenden laktak. Józsefen kívül gyermekeik voltak még: László, Antal és Lajos.

László egy ideig fiscalis procurator, mai értelemben pénzügyi aligazgató, Maros-Vásárhelyen, majd gubernalis consiliarius, kormányzékai tanácsos, Kolozsvárt, később finánc procuratus adjunct, azaz pénzügyi igazgató-helyettes volt Bécsben. A tisztelet, a hála hangján kell megemlékeznünk ez alkalommal e nemes férfiuról is, ki magas hivatali állásaiból folyó tekintélyét, befolyását mindannyiszor kész volt egyházunk érdekében érvényesíteni, kinek a jog terén való jártassága, az általa adott utasításokban, felvilágosításokban, a német commando idejében igen gyakran tájékoztatta egyházunkat ügyeiben követendő eljárásra s besugta, mit ohajt a német rendszer s mit nem.

Antal, várfalvi lelkész, utóbb toroczkoói esperes és egyházi író volt, kitől kisebb munkákon kívül papok és nők számára irt imakönyvek maradtak fenn.

Lajos 1848 előtt császári katona volt, honnan aztán szabadságharcunk elszólitotta. Az agyagfalvi gyűlésre, mint honvédtiszt, az aranyos-széki székelyeket az oláhságon át nagy küzdelmek közt, ő vezette be. Az elnyomatás napjaiban Szebenben és Josefstadtban fogságot szenvedett. Mint kereseti birtokos halt meg.

A szülői háznál is gondos nevelésben részesült Koronka József tanulását a tordai gymnasiumban kezdette meg és kolozsvári főgymnasiumunkban tovább folytatta, hová 1807-ben ment át. Már a tordai gymnasiumban a tanulás mellett előljárói által reáruházott pontos megbízatásokat végzett, ugyanis az akkor divó szokás szerint publicus praeceptor és exactor volt, mely tiszteinek megfelelően az alsó fokon levő tanulókat tanította és a gymnasiumban felügyelői tiszteet teljesített. Kolozsvári főgymnasiumunkban iskolai és theologiai tanulmányait eredményesen végezte, miközben az ott levő királyi lyceumban Fortinitól a hazai polgári törvényeket és a római jogot is hallgatta, azokat tanulmányozta. Az előretörő ifju kolozsvári főgymnasiumunkban is csakhamar magára vonta tanárai, előljárói figyelmét, megnyerte azok szeretetét, 1813 május 30-án iskola-főnöknek (senior) nevezték ki. Főnöki tiszte mellett magántanítással is foglalkozott. Tanítója lett bölöni Donáth Mihály fainak: Imrének,

Élekeknek, Mihálynak és Miklósnak, kik mint anyjuk, Lázár István püspök leánya után is előkelő származásu ifjak később szép társadalmi állásokat, hivatalokat töltöttek be.

A Donáth fiuknál való nevelésködése Koronka Józsefre nézve nagyhorderejü volt. Ugyanis e fiukkal, tanítványaival a szünidőket Bőlönben, de nagyrészben Brassóban töltötte, hová ugy a tanító, mint a tanítványok a német és franczia nyelvek elsajátítása, megtanulása czéljából mentek, mire akkor jó alkalom volt, mert a franczia forradalom alkalmával Franciaországból elmenekült emigransok közül többen huzódtak ide, kik a franczia nyelvben való oktatásra örömet vállalkoztak. Bőlönben való tartózkodása alatt ismerkedik meg a szomszédos Nagy-Ajta községben a lengyel származásu, magyarországi születésü es. kir. táborigorvos, Mosoezy János és Tordai Túrri Klára művelt és nemeslelkü leányával, Mosoezy Klárával, kit később nőül vett.

Koronka József szorgalmának, tudományszomjának és hét évi főnökösködésének, jólkészültségének abban nyerte jutalmát, elismerését és méltánylását, hogy 1813. július 4-én tartott consistorialis ülésen 127. szám alatt hozott határozattal kirendelték a székelykereszturi gymnasiumhoz igazgató-tanárnak. Tanszékét kineveztetése évében szeptember 8-án foglalta el ünnepelesen. E napon d. e. 10 órakor tartotta székfoglaló beszédét az unitárius templomban minden rangu és rendü nagyszámu sokaság jelenlétében. Székfoglaló beszédének főpontjai: a) Mi a nevelés? annak szükséges feltételei. b) A tudományos nevelés és annak hasznai. c) A jó erkölesben való nevelés. A beiktatást egyházunk akkori püspöke, Körmöczi János végezte. Ettől fogva 50 éven át volt sz.-kereszturi gymnasiumunk éltető lelke, igazgatója. E hosszú időn át összeforrott szive ez intézettel. 50 évi igazgatósági ideje gazdag volt küzdelmekben, tettekben, kitartó buzgóságban.

Mosoezy Klárával 1816 aug. 12-én lépett házasságra. Tizenegy gyermekök közül, kiknek nevei atyjuk által feljegyezve található biblijája hátsó melléklapján, nagy kort hatan: Zsuzsánna, Juliánna, Mátyás, Dénes, Anna és Gábor értek. Zsuzsánna Csiky Áron egykori sz.-kereszturi paphoz, Juliánna Csikba, Bőjte Imre birtokoshoz, Anna Vas József hivatalnokhoz ment férjhez. Mátyás, Dénes és Gábor tanultak.

Mátyás az unitáriusok theológiája első évről az ő elveivel leginkább megegyező róm. kath. egyház kebelébe lépett, katolizált s a gyulafejevári róm. kath. papnöveldebe lépett, hogy boldoguljon s az ő hite szerint egyedüli üdvözítő vallás árnyékában üdvözüljön, annak országát terjessze, diszére, ékességére szolgáljon. A német rendszer alatt próbaéveit a Csik-Szeredában felállított német iskolában töltötte mint tanító. Jelenleg kereszturi lakos és birtokos. A világosság fényeskedni fog néki. Az apát Mátyás fiának e lépése nagyon bántotta, keserítette. Mátyás két leánya: Mária és Lotti unitárius hitben növekedtek, mi lutheranus vallásu anyjuknak, Müller

Erzsébetnek tudandó be érdemül. Lotti, Derzsi Gábor kis-solymosi unitárius mester felesége, Mária pedig Gál József recsenyédi unitárius papé.

Dénes kolozsvári tanuló korában elhalt. Gábor rövid ideig Bágyonban (Torda-Aranyos megye) pap volt. Gazdagon nősült, papi állásától megvált s csakhamar elhalt.

A terjedelmes, a közpályán, az egyházi, miként a közéletben fontos szerepet vivő, nagytekintélynek örvendő Koronka-család nagy utódok után lehanyatlott, alászállt, férfiaágon Koronka Mátyásban még csak egy sarjadéka van.

Hiába, a sors törvénye: az idő változik s abban az emberek szintén. Természeti igazság: kiesinyekből nagyok lesznek és természeti fonákság: a nagyokból kiesinyek.

Ennyit Koronka József családi életéről. Szóljunk már 50 évi igazgató-tanársága alatti tetteiről, érdemeiről.

Koronka József előtt a tettekre nagy és széles mező állott. Ő e széles mezőre kilépett, munkálkodott, fáradott és küzdött. A mai iskolahelyiséggel szemben, a templom mellett hosszan elnyúló roskatag, leomlásra készülő, a tanulók befogadására szűk intézeti falhelyiség helyett új épület kellett. Koronka József igazgatósága, felügyelete alatt meglett. Ugyanis 1818-ban az oklándi zsinaton az iskolahelyiség kőből való építtetését kimondják. Az építkezés megkezdődött. Az unitárius hitbuzgóság hordta filléreit, forintjait, a gabonát, az épületanyagot, a munkások számára az élelmiszereket. A munka ment, ő maga is dolgozott, az adományokat számba vette, nyilvántartotta, naplóba vezette, gondozta, a munkásokat fizette, számukra főzetett, mely munkájában segítették a derék papnék. A tanulókat nyolcz részre osztotta. Ha nem volt elegendő munkás, délelőtt ment az első, délután a második rész s így tovább végig, ismét és ismét. A tanulók munkába állása az oeconomus e szavaira történt: „*exeat prima pars, exeat secunda pars*“ stb.

Koronka József az építkezést felügyelte, tanított és építtetett, a tanulók tanultak és építettek. Ebből meríts kitartást, vallásodhoz szilárd ragaszkodást ifju nemzedék!

Koronka Józseffel e nagy munkájában együtt működtek kitartó lelkesedéssel Mihály János alkirálybíró, köri felügyelő gondnok, Kelemen Bénémin és Konez Márton esperesek. Koronka József és Mihály János a sz.-kereszturkőri partialis gyűléseken rendszeren megjelentek, kereszturi gymnasiumunk építése érdekében lelkesítettek, az ügyet mozgatták, elősegítették. Gymnasiumunk ügyét akkor is oly igazi hévvel felkaroló papságunk valamennyi tagja szintén megannyi szószóló apostol volt gymnasiumunk újra építése mellett.

Koronka József határtalan buzgósága és hozzá hasonló nagyjaink, szóval az egész unitárius vallásközönség kitartó szorgalma, küzdelme, áldozatkészsége a roskatag, dülledező félben levő gymnasiumi főépület helyett téglá, nagyrészben kőépületet emelt. 1826-ban már a mai gymnasiumi épületünkben 13 szoba készen volt. 1828-ban

még 6 szoba építését tervezik. 1833-ban 3 már ezekből is felépítettet. 1841-ben a használatnak átadatott.

Nagy haladás volt ez gymnasiumunk életében és ebben Koronka József érdemei elévülhetetlenek.

Alatta szereztetett meg az igazgatói lakáson alól levő telek is, melyen még az ő életében, 1862-ben építeni kezdették a mai is meglevő tanári lakot.

Koronka József igazgatósága alatt a gymnasiumi helyiségeket illető alkotások között felemlítendő az is, hogy kieszközlésére alatta adta 1839-ben a helybeli unitárius ekklezsia papi telkéből azt a két öl szélességű területet, melyen át ma a nagy kapun bejuthatunk a gymnasium udvarára. Ismét alatta nyitvatott 1847-ben a ma Papp János-féle, akkor Henter-féle telek mellett a városba felyezető ut oly formán, hogy az ő felkérésére Br. Gamerra Gusztáv rábirta a nevezett telek akkori tulajdonosát, Henter Józsefet, főleg a gymnasiumra való tekintettel, telkéből egy úthelyiség adásra.

Ünnepeltünk gymnasiumunknál való 50 éves működése a tanügy terén is áldásos volt hazánkra, kiesiny egyházunkra, vallás-közönségünkre egyaránt. Első tanár, Szabó Sámuel alatt annak erélyessége, pontossága mellett is a kezdet nehézségei miatt gymnasiumunk sorsát intéző férfiak közt divatozó viszálykodások, huzavonák, ellenmondások már igazgató-tanárkodása első évében megszűntek s a dolgok rendes mederbe terelődtek. Tudása, egyenessége, következetes erélyessége, alapos meggondoltsága eleitől fogva ellenállt közte és egyházférfaink, első helyen az egyházköri gondnokok közt felmerülhető minden viszálynak. Az intézetben belül és kívül, mint igazgató, ugyis mint tanár, derekasan megállta helyét, nem az állása szerzett neki tiszteletet, elismerést, hanem állásának, hivatásának szépségét, nagyságát tettei által ő maga emelte. Volt eset rá, hogy a növendékeknek csaknem minden tárgyat ő tanított és eredményesen, e mellett az osztályok köztanítói felett felügyeletet gyakorolt, azoknak megadta a szükséges utasításokat. Az ő idejében a tankönyveket nem gyártották oly nagy mértékben, mint ma. Tankönyvirodalmunk szegény, selejtes, nagyobbára idegen volt. Tárgyait tehát nagyrészen ő maga dolgozta ki. E tettének tanubizonyosága gymnasiumunk könyvtárában kéziratban meglevő tankönyvei. Ezek közül terjedelmesebb átdolgozásban maradtak hátra görög és római régiségтана, számtana, encyclopaediája, geometriája és chronologiája. Tárgyaiból a tananyagot, a szebb, tanulságosabb részeket, jobb darabokat éles szemmel, szakavatottsággal tudta kiválogatni, pedig nem volt szaktanár. A latin nyelv tanítására Ovidius és Cicero műveit, a poéták részére Ovidius művei közül Metamorphoseon librit, a rhetorok számára Cicero legszebb oratioit vette fel. Az elméleti tanítás mellett hetenként kétszer, szerdán és szombaton, extemporaneum és septimanale exercitium nevezet alá sorozott gyakorlatokat készítettett. Módszertanilag könnyebbről nehezebbre menve, a latin nyelvből különböző faju időmértékes verseket készítettett, melyenek versus adonicus, pentameter, hexameter, distichon, sapphicus stb.

Atyáskodással párosult pontosságát, szigorát, szabályokhoz kötöttségét számos tanítványa még ma is tisztelettel említi. Bizonyos foku szigor tanár-embernek szükséges is. Akkor éppen szükséges volt, hiszen a tanulók abban az időben serdültek, nagyok voltak. Azokat korlátok között tartani csak szigorral párosult erélyvel lehetett. Keserűen említik idejéből a divatos plágajárást, mint a latin nyelvnek a tanulóba erőszakolásra használt durva eszközt, minek úgy a falusi iskolákban, mint kereszturi gymnasiumunkban való nagymérvű divatozását a kormány által a latin nyelv elsajátítására kiadott szigorú rendeletekből kell származtatnunk. Ez a magyarázata a bölöni zsinaton 1840-ben hozott azon határozatnak is, hogy kolozsvári, tordai, kereszturi gymnasiumainkban minden tárgy latin nyelven irt kézi könyvekből latin nyelven taníttassék s az ifjúság is az iskola falai között latinul beszéljen. Azonban már 1841-ben a korondi zsinaton határozatba vétetett, hogy a tanítás magyar nyelven folyjon s a gymnasiumi egész tanfolyam hét évben állapított meg. Mindaddig nyolcz év volt, mert az etymologisták, syntaxisták, pocták, rhetorok az etymologia, syntaxista, poetica és rhetorica osztályokban 2—2 évig tanultak. Szintén e zsinat határozata folytán az osztályrendszert szakrendszer váltotta fel. A tantervebe mint új tárgyak vétettek fel a magyar nyelvtan, földrajz, Erdély s Magyarország és az ókor története, geometria, rajz és természet-historia. Az 1845-iki almási zsinat az 1841-iki zsinatkor 3 évre leluzott deákidőszakot Koronka József kérésére ismét 4 évre terjesztette.

1848—49-ben tanulóink szabadságharezumuk alatt könyv és toll helyett fegyvert fogtak, az édes anya védelmére esatasikra szálltak, mások meg haza távoztak. Gymnasiumunk kapui bezárultak. A Muzsa elhallgatott, néma volt egészen 1850. nov. 1-ig. A tanítás ekkor ismét kezdetét vette. A tanítvány és igazgató-tanár ismét együtt dolgoznak, de gyászos éveket értek. E gyászos évek, miként hazánkra, úgy kiesény egyházunkra nézve is a megpróbáltatás évei voltak. 1850-ben az absolut kormány tantervet dolgoztat ki, az Organisations Entwurfot, azt gymnasiumunkra is kötelezővé teszi, állami felügyelet alá helyezi, azokban a tanításnak és nevelésnek az államiakéval való teljes egyenlőségét követeli. Ennélfogva egyházi főhatóságunk a kényszernek engedve, 1856-ban kénytelen volt elrendelni, hogy gymnasiumainkban, köztük a kereszturiban is, teljesen a kormányi rendeletek által kiszabott tantervet kövessék, semmit se tanítsanak, a mi abban kitűzve nincs és mindent tanítsanak, a mi kitűzve van az abban előirt fokozattal és tankönyvek szerint s egyszersmind tordai és kereszturi iskoláinkban a gymnasialis osztályok számát 5 évre terjeszti, oly módon, hogy ezekben is a 9 tanítási év közül 4 legyen elemi, az 5 utolsó pedig legyen gymnasialis osztály. Tehát az 1856-iki egyházi főhatósági határozattal lesz kereszturi gymnasiumunk 5 osztályu.

Az Entwurf életbe léptetésétől kezdve gymnasiumainkban az absolut kormány nótáját kellett járnunk 1860-ig. Egyházi főható-

ságunkhoz egymásra jönnek le szabad eszméket hirdető, valló egyházunknak örökre megbénítását érző, gymnasiumainkat bezárással fenyegető rendeletek, gymnasiumunkban 3—4, majd 6—7 tanári tanszék szervezését követelik. Egyházunkban megkezdődik a mentés munkája. Az unitárius hitbuzgóság megint megnyilatkozik. Kicsiny egyházunk hívei kegyes adományából iskoláink fentartására 100,000 forint gyűl be. 1857. jul. havában nagyajtai Péterfi Sámuel gymnasiumunkhoz tanárnak választatik meg, mellette 3 köztanító, 1859-ben Marosi Gergely, 1862-ben Sándor Mózes. Nagy dolgok ezek gymnasiumunk életében. Csak az előbbi vala gymnasiumunkban egy tanár, a rector-professor és 1862-ben vele együtt négy. Ettől fogva már a terhekben négyen osztozhattak. Egy ember munkáját négyen végezték.

Gymnasiumaink nagyobb lendületet vettek. A tanügy nagyot haladt, egyházunk oszlopai, köztük sz.-kereszturi gymnasiumunk is, megerősödtek. Egyházunk 1860-ban önkormányzati jogát visszakapta. Ismét önlábjára áll, 1860-ban tantervet dolgozott ki s azt 1861-ben életbe léptette. Kereszturi gymnasiumunkban a négy elemi osztályt háromra apasztják le, az öt gymnasialis osztályt meghagyják.

Ily gazdag a tanügy terén is fordulatokban, változatokban Koronka József igazgatósága.

Kegyeletes halálával kell felemlitenünk azt is, hogy a kereszturi gymnasiumban a VI. osztály felállítására az első kísérletet egyházi főhatóságunknál Koronka József tette 1861-ben, a mi azóta nekünk is forró óhajunk és megvalósulásáig annak is marad.

Koronka József korának egyik kiváló paedagogusa volt. Ezt bizonyítják nemes eljárása, örök időkre magasztos paedagogiai elvei. Helyettem beszéljen ő maga Péterfi Sámuel tanárhoz, gymnasiumunk hoz 1857 sept. 6-án történt beiktatásakor intézett ezen szavaiban:

„Kivánjunk béketűrő erős lelket, a nevelés és tanítás sikerére kedves szenvedélyt, mely az érzelem belsejéből fakadozva, hasznos kifolyásokban mutassa meg, hogy a tanító az emberiség legelső dajkája“.

„A gyermeki lélekben és ifju szellemen rejtőző kinesek őrzésére nem tüzet és indulatot, zordonságot lehelő módszer kívántatik. Mi azt teszi, hogy a tanítás, nevelés nem vadon őrjlesztő durvasággal, nem tompító szitkokkal, sem nem gerjedezett szenvedélyességgel, nem az indulatosság égető tüzével eszközöltetik és mint kines, nem így őriztetik. Oh nem! hanem a szelidség, szeretet, önkedveltetés, állandó szorgalom és fedhetetlen példaadás által őriztetnek és fejlesztetnek“.

„A tudomány, szellem és erköles szikraí ugy vannak az emberben, mint a természeti tűz a kovakőben, ha nem jó az aczél, nem tudja oman a tüzet kifejteni. Sok nevelési esetben a lelket, az értelmet nem annyira tölteni kell, mint kihozni, kifejteni belőle valamit. Az ember életében van mag is, esira is, gyökér is. Ide kell az értelmes kertész, a ki ugy gyomláljon, nehogy a jó esirát és győ-

keret igen megmozgassa, vagy vigyázatlanul kitépje. A mit mi már tudunk és értünk, annak magva vagy gyökere meg van a gyermekben is. Oda ritkán lehet új gyökeret plántálni, hanem a mi ott van, azt kell igazán tudni ápolni, gondozni és holmi lappangó férgektől megőrizni“.

Ezt megelőzőleg szép pædagogiai elvek sorozata 1845. sept. 11-én Jakab Lajos és Pálffy Mihály gymnasiumi felügyelőség gondnokok beiktatásakor mondott beiktató beszéde is. Ebben mondja a többek közt: „Ugy képzelhetni egy nevelés alatti ifjúságot, mint előre készítendő gépezeti kerekeket, melyek alkotandják és mozgatni fogják ama nagyobb polgári és politikai alkotmányt. Okosságnak, féltékenységnak, előre és hátranézésnek egybe vegyítettnek kell, hogy ezekből erkölcsi chemia szerint alkotódjék egy oly valami, melyet tanítói és nevelői eszélyességnek lehet nevezni“.

„Az ifjúság rendszerint mint a tűz, maga lábán szeret menni, a mennyire önszele vezeti. S ezen tűz káros irányát úgy fordítani meg, hogy el se aludjék s a szomszédban is kárt ne tegyen, nem esekély vigyázatot s gondosságot kíván, sőt nemesak vigyázat és gondosság, hanem tapasztalás is kell amaz igazság felfogására, hogy csak ott parancsolhatunk legezélszerűbben, hol gyakorlatilag tudjuk, mi telik ki attól, kit oktatni, formálni, idomítani akarunk“.

Igazgatói magasztos hivatásának, mi módon való felfogásának és teljesítésének igazolására szintén e beszédből saját szavait idézem: „Egy nevelésbeli, egy iskolai igazgatásnak egy esendesebb folyóhoz kell hasonlónak lenni, mely az útjában álló dombot megkerüli, költséges gátat kimél s inkább egy keveset kanyarog, mintsem kárt tegyen, hasznossá és termővé tehető földet szaggasson“.

A kiváló igazgató és derék tanár munkája áldásos is volt. Keze alatt a közpályán, állami és egyházi életünkben kiváló helyeket elfoglaló derék férfiak egész hosszú sora kezdette tanulását. Köztük: Nagyajtai Darkó Mihály tordai tanár és tankönyvíró, Martonosi Gálffy Sándor népköltő, Inezefi József, Gyöngyösi István, Kiss Mihály, Péterfi Sándor, Albert János lelkészek és egyh. írók, Ny.-gálfalvi Szentiványi Mihály a „Bekees alatt Nyárad tere“ stb. dalok írója. Kriza János püspök, költő, a M. T. Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, Kelemen Bóniám, Szolga Miklós, Berde Mózes, legnagyobb alapítványozónk, Berde Áron egyetemi tanár s akadémiai tag, Jakab Elek akadémiai tag és jeles történész, Bedő Albert orsz. főerdőmester, államtitkár, dr. Iszlai József híres fogorvos és egyetemi tanár Budapesten; kolozsvári gymn. tanárok közül Nagy Lajos, Pap Mózes, Buzogány Áron, Simén Domokos, Benzecédi Gergely, Kovács János; a keresztureiak közül Marosi Gergely és a ma is élő és működők közül gymnasiumunk derék igazgatója: Sándor János, László József és Gombos Sámuel; a bíróság, közigazgatósági, pénzügyi tisztviselők, ügyvédek jelesei közül szintén többen.

(Folyt. köv.)

PAP MÓZES.

Az abrudbányai és verespataki eklla története.

Abrudbányai ekklesiánk f. évi jul. 3-án ünnepelte temploma fennállásának 100 éves jubileumát. Ennek alkalmából érdemesnek tartjuk, mint egyik ős- és igen fontos culturális telep történetének vázlatát a vallásközönség jegyzőkönyvei és levéltári okmányai alapján leírni s a templomépítésre vonatkozó pár okmányt közreadni.

Ismeretes a történelemből, hogy Abrudbánya vidéke már a rómaiak nevezetes aranybánya helye volt. Mint ilyent, hazánk elfoglalásakor kétségkívül magyar coloniával rakták meg. Az arany mindig értékes ezikk volt az emberek előtt s így nem esoda, ha ennek dus termő helye a honfoglalók és telepedők vágyának később is kedves tárgyát képezte.

Erdélynek minden talpalatnyi helye hazafiak vérétől ázott. E tekintetben Abrudbánya az első áldozati helyek közé tartozik. Már a XVI. század elején rettenetes pusztitást kellett kiállnia, mert az unitáriusok templomuk elvételekor azt adják fel, hogy midőn elődeiket Mártinuzzi és Petrovich Abrudbányára telepítették, a templomot teljesen szétrombolva, erdei nagy fáktól körül- és benőve találták, a torony falából a földszine felett alig volt pár ölnyi s az egészet 3000 frittal építették fel, mit okmányokkal igazolni készek.

Az abrudbányai magyarság az unitárius hitvallást mindjárt kezdetben elfogadta s egyike lett legvirágzóbb ekklesiáinknak. Nevezetes arról is, hogy Kárádi Pál alföldi unitárius püspök itt adta ki 1569-ben „Comoedia Balassi Menyhért áruktatásáról“ czimü szindarabot, tehát nyomdájának kellett lennie. Az cv. ref. ekklesia egy századdal később alakult, mintán az I. Rákóczy György által megkezdett ref. hívek gyűjtése ugy folytattatott, hogy Apafi Mihály már 1672-ben a közpiaczból templomhelyet szakasztatott ki és templomot is építtetett a ref. híveknek.

Az unitáriusok papjuk és tanítójuk fizetésére kezdettől fogva a borvámot (dolgosia) ajándékozták volt, de a mikor a város megszorult, e jövedelmet fordította a városi szükségek fedezésére is. Így történt 1648-ban is, hogy valami szükségében a vámot zálogba kellett adnia, de az unitárius pap és még két unitárius ember a zálogösszeget kifizetvén, a bor vámszedés joga egészen az ekklesia tulajdonába ment át. E jogot a fejedelmek is megerősítették, maga Apafi Mihály is. Mégis a ref. eklla megalakulásakor Apafi a vám

jövedelmét a két ekkla közt megosztotta, a nélkül, hogy bár a kiváltási összegből valamit megtérített volna.

Az unitárius ekklézsia ezután nyugalomban volt a mult század közepéig, csak az a szerencsétlenség érte, hogy 1724-ben menykő-ütés s 1745-ben égés következtében temploma leégett, harangjai elolvadtak s ezeket nagy költséggel és közadakozással kellett helyreállítani.

A mult század második tizedében a róm. kath. hívek is szaporodni kezdettek, főleg a kath. hitü bányásztisztviselőkből, kikhez Zalatajáró járt fel a plébános. Ennek egyes elejtett szavai aggodalomba ejtették az unitáriusokat, de a vérsfelhők csak később jelentkeztek. Ugyanis 1753. nov. 13-ról az abrudbányai ekklézsia értesíti a püspököt, hogy az elmult napokban megfordulván ott Br. Bornemisza Ignác kinstárnok, magához hívatta a város főbíráját, bölöni Mikó Sámuel s templomunknak azonnali átengedését kívánta az ekkléziától azzal a kijelentéssel, hogy ő felségétől parancsolata van az arra tett költségek megtérítése iránt, ha önként átengedik s ő felsége egyéb kegyeivel is biztatta. Mikó azt felelte, hogy az unit. ekklézsia kész segítséggel lenni egy másik templom építésében; de Bornemisza kijelentette, hogy ő felségének nincs szüksége az ök segítségére, hanem csak a templomra, sőt fenyegette azzal is, hogy ha önként nem adják, erővel is el fog vétetni s akkor költség sem fordittatik meg, annak feletta nagyon megjegyeztetik ő felsége előtt magukat. Erre nézve határozott választ kíván. Mikó az ekklésia előljáróit összehíván, hosszas tanácskozás után Mikó által időhaladékokat kértek, de egyszersmind kérdésül tették:

1-ör. Ha átengednék a templomot, lehetne-e reményük más templomhely és költség nyeresé iránt?

2-ör. Lehetne-e ő felsége megegyezésével új templomot építeniök?

3-ör. Csak a templomot kívánják-e, vagy minden hozzá valókat is?

E kérdésekre a kinstárnok azt felelte:

1-ör. Csak a templomot kívánják és mind a harangokat, mind egyéb acquisitumokat s parochiát átengednek, sőt a templomra tett költségben is megfordítanak 1000 Rfrtot.

2-ör. Azzal is erősen biztatta, hogy templomnak való helyet s annak felépítésére engedélyt nyernek.

Ezeket megértvén, még három-négy heti időhaladékokat kértek.

Az ekkla előljárói két pártra szakadtak. Az egyik hivatkozva a szomorú példákra, az unitáriusoknak csaknem törvényen kívül állókkénti helyzetére, nagyobb rossznak kikerülése végett s szent vallásuknak annál biztosabb megtarthatása végett úgy vélekedtek, hogy a fenti feltételek mellett jobb volna a templomot átadni. A másik rész támaszkodva a hazai törvényekre, királyi határozatokra és diplomákra, azt kívánta, hogy jelentsék ki határozottan, miszerint semmiképpen nem adják, hanem ha látni fogják ő felsége decretumát.

Kéri a püspököt, hogy közölvén ez ügyet, a kikkel illik, jó tanácsukkal támogassák s két-három hét alatt utasítást adjanak, hogy Szebenbe menendő küldötteik által válaszolhassanak.

A püspöki válasz tartalma ismeretlen, de az ekkla előljárói 1753. decz. 12-ről a kinestárnokhoz irt válaszukban a templom átadását kilátásba helyezik a következő feltételek mellett:

1-ör. Ha a kegyelmes decretum, mely szerint ígéreteit tette, legalább kivonatban közöltetik.

2-or. Biztos reményt nyernek templomhelynek adásáról és kir. megegyezést más templom éppítettéséről.

3-or. A templom minden tartozékai u. m. harangok, óra, papi ház és iskola, stompok, rétek és egyéb beneficiumok, a melyekkel tényleg él az ekkla, nem követeltetnek.

4-er. Más templom építésében illendőleg segélyeztetnek.

5-ör. Mindezekről írásban biztosíttatnak.

Ennek megtörténte után az abrudbányai unitar. egész ekklézsia nevében adatik a válasz.

Ez ügyre vonatkozólag nincs több adat 1769-ig. Ez évi máj. 29-ről Mária Theresziától egy rendelet érkezett a Guberniumhoz, melyben meghagyja, hogy miután az adatott fel neki, miszerint Abrudbányán az unitáriusoknak van templomuk és isteni tisztelettartásra alkalmas helyök, a r. katolikusoknak pedig a városon kívül, mintegy száműzve, csak fából épült imaházuk, az unitárius templomot adja át a r. katolikusoknak, ha ezek számban felülmulják azokat.

A Gubernium e rendeletre 1769 sept. 5-én négy biztost küldött ki a megszámlálásra. A biztosok sept. 21-ről megtették jelentésüket. E számlálás szabálytalannak találtatván, 1770 márt. 6-án új számlálás tartatott, de dacára azon *szabályszerű* eljárásnak, hogy időközben egy rakás ezigány vitetett Abrudbányára, a kik természetesen a katolikusokhoz számítottak, sőt a születendő gyermekeket is számításba vették a r. kath. részről, az unitáriusok közel száz lélekkel többnek találtattak.

Az unitáriusok kérelmet nyújtottak be a Guberniumhoz, esedezve védelemért, mert a r. katolikusoknak fából ugyan, de esinos kinézésű, tágas helyen, a piactól alig 140 lépésnyire van u. n. kápolnájuk; mintegy 20 év előtt a város felajálta akár az aranyváltó házat, akár a piacot, akár más alkalmas helyet, de nekik az a hely tetszett.

Ezzel az ügy ismét nyugodott néhány évig. Ez alatt a lélekszerzés eszközei fokozottabb működésbe hozattak. Az unitárius házastársnak, ha katolizált, nem kellett unitár. hitestársától elválnia, a plébános azonnal megeskette új választottjával. A bányászati német r. kath. hivatalnokok az unitar. munkásokat minden módon kényszerítették vallásuk elhagyására, minden esekély hibáért börtönbe vetették és ha átállott, szabadon boesátották, díesétökre legyen mondva, igen silány eredménnyel. Az unitáriusok már-már teljes biztosságban ringatták magokat annál is inkább, mert 1775-ben a piacon a r.

kath. templomhely kir. mérnök által kiméretett és költségvetés készítettett. Nem tudták, hogy az akna folytonos munkában van s beszakadó félben tátong lábaik alatt.

1777 decz. 23-ról Mária Therézia — kétségkívül a r. kath. püspök információjából — kiadta a rendeletet, hogy miután Abrudbányán a katolikusok többségben vannak, az unitáriusoknak Abrudbánya területén van még egy templomuk, — ezélován ezzel a verespataki oratóriumra — s helyt Abrudbányán is isteni tisztelet tartására alkalmas más épületük, az unitárius templom adassék át a római katolikusoknak.

E rendeletről a Gubernium 1778 febr. 10-ről azzal értesíti az unitárius püspököt, hogy a templom átvétele iránt az erdélyi (róm. katolikus) püspököt s az átadás iránt az alsófejmegyei continua táblát értesítette.

Az Abrudbányai unitár. ekklezsia megtudván a nagy csapást, könyörög a Guberniumnak, hogy fejtse fel ő felsége előtt a körülményeket, s ha akkor is kívánja a templomukat, rendeljen más alkalmas helyet és költséget új templom építésére a hazai törvények szerint; a felség újabb határozatáig fügessze fel az átadást.

A Gubernium 1778 febr. 26-ról azt a választ adja, hogy nincs hatalmában az átadást meggátolni, mivel feladásuk szerint nincs alkalmas helyük s Verespatak távol van, utasította a Continua táblát, hogy a maga kebeléből küldjön két biztost a két felekezetből u. m. Szentpáli v. ispánt és Prentits jegyzőt, kik ez ügyet megvizsgálván, s mindkét vallásu lakókat kihallgatván, alkalmas templomhely felől tegyenek jelentést.

Az átadás iránti rendeletet a kir. gubernium leküldvén Alsófejér vármegye u. n. Continua táblájához, ez Prentits Ilyés és Pál Ferencz személyében biztosokat küldött Abrudbányára, kik 1778. márt. 7-én az unitárius ekkla előljáróit összehívták, a rendeletet kihirdették s intvén őket az alattvalói hűségre és engedelmességre, a templom kulcsát átadták, melyet a katolikusok, másnap vasárnap levén, felszenteltek. Ugyanekkor a borvámot is ugy rendezték a biztosok, hogy eztán minden keresmáros annak a felekezetnek fizessen, a melyhez tartozik, az oláhok pedig a r. kath. egyháznak, mi ellen a ref. és unitar. egyházak hiába tiltakoztak.

A Mária Therézia uralkodását oly szomoruan jellemző erőszakos eljárás az unitáriusok nem nyugodtak meg. A Bölöni Mikó Lőrincz és Fikker Ferencz személyében azonnal követeket küldöttek Bécsbe, kik apr. 27-én a felséghez beadott terjedelmes folyamodásukban elmondják, hogy mint hiteles okmányokkal igazolhatják, elődeik a templomot teljesen összerombolt állapotban vették volt használatba, több mint 3000 Rfrtot költöttek helyreállítására. Elmondják, hogy a reformátusok Abrudbányán felszaporodván, Apafi Mihály kivánságára az unitáriusok a piacon illő templomhelyet adtak, melyre 1672-ben épített ref. templom költségeihez is illő segítség járultak.

1724. aug. 2-án menykőütéstől templom és torony elégett, a harangok és óra elolvadt, ezeknek saját költségükön való helyreállítása sokba került; 1745-ben a templom fedele újból elégett s ennek helyreállítása, valamint 1759-ben a cinterem körül árulószíneknek építése tetemes összeget kívánt. A közben szaporodván a r. katolikusok, ezek számára is illő hely adatott a piacon templomnak és toronynak, de ezt nem fogadták el. A plébánus már akkor kijelentette, hogy a püspöknek csak az unitárius templom kell.

Az elvétel indokait megdönteni igyekeznek a következő észrevételekkel:

1-ör. *Első indok*, hogy a r. katolikusok őket számban felülmulják. Ez nem áll, a mit egy újabb lélekszámlálással be tudnak bizonyítani.

2-ör. *A második indok*, hogy az unitáriusoknak van a templomon kívül más alkalmas házuk, szintén minden alapot nélkülöz, mert a néhai Kovács Lőrincz Pál által nekik hagyományozott szép házat csekély árban még 1755-ben aranyváltó-háznak átadták a városnak, nehogy ezt innen elvigyék.

3-ör. *A harmadik indok*, hogy az unitáriusoknak van más templomuk is városi helyen, hol az isteni tiszteletet gyakorolhatják. Ez is tévesztés, mert csak a távol levő Verespataokban boronákból épült s még az ottaniaknak is szűk oratoriumok van.

4-er. *A negyedik indok*, hogy a katolikusoknak isteni tiszteletre alkalmas templomuk vagy helyük nincs, mert csak fatemplomuk van, az is egy hegy oldalán egyedül, mintegy számkivetésben. Erre azt felelik, hogy fából van ugyan, de tágas és annak idején önként választott helyen, az unitusok temploma szomszédságában. Hogy pedig nem előkelőbb helyen van, annak a katolikusok esupán az oka, mert ez előtt több évekkel, kiküldött biztosok előtt akár az a ház, mely ma aranyváltó hely, akár a piacon nekik kijelöltetett, ezek akármelyikére építhettek volna ő felsége segédelmével, úgy mint más bányahelyeken, nevezetesen Verespatakon is történt.

Mindezek alapján kérik ő felségét, hogy az őseik által nagy költséggel több versen helyreállított templomot nekik adassa vissza, vagyha ez előttök ismeretlen okokból nem volna lehetséges, egy új templomnak szakasztasson ki alkalmas helyet s a hazai törvények szerint az építésre kellő segítséget rendeljen.

Még egy második folyamodást adtak a követek Bécsben, melyben kérelmüket még bővebben és hathatósabban indokolják.

Hasonló tartalmú több rendbeli folyamodást adtak be követeik által Szebenben a Guberniumhoz. Nem érdektelen megemlíteni, hogy Bécsben a két küldöttnek fényes ajándékokat tettek, ha bár egyelőre titokban a r. kath. vallásra térnek.

A sok könyörgésnek eredménye egy 1782. márt. 27-én Bécsben kelt rendelet lett, mely szerint az abrudbányai közönség köteleztetett, hogy templomnak való alkalmas helyet szerezzen s az arra építendő templom költségeiben a hazai törvények szerint kiszabott segítség-

gel (concursum) legyen. E rendeletet a Gubernium 1782. apr. 16-ról azon meghagyással küldötte meg Alsófejérmegye tisztségének, hogy biztosok által az unitáriusok részére alkalmas helyet szakasztasson ki.

A megye fel is küldötte Prentits Ilyés főbirót és Boér Pál viceispánt, kiknek jelenlétében a közpiaczból kiméretett 20 öl hosszú és $6\frac{1}{2}$ öl széles hely 1782. aug. 29-én. Ekkor a város a piac nagymérvü megszűkülését látván, templomhelyül megvette 1200 Rfrton a Rácz-féle telket, mely a patak mellett, mély vizes és félreeső helyen volt az unitar. iskola telkén alól, minthogy erre keskeny volta miatt a templom el nem fért, a város tulajdonát képező aranyváltó ház kertjéből is ragasztottak hozzá; ennek azonban a kamaraispán ellene mondott, tehát a jó békesség végett visszadták s kárpótlásul adtak az ekkléziának két darab rétet. Az adott helyen a templom a kamarának visszaadott kert nélkül nem fért el. Az unit. ekkla a maga régi iskolaházát, melynek telke az utczára vág ki, elrontván azt fordította a templom helyéül; de így sem volt elégséges, azért a maga régi, piaczoron fekvő, igen alkalmas és széles telkü parochialházát az oskolája mellett levő Gelei-házszal, ráfizetés mellett, elcserelvén, ennek telkéből szakasztott a templomhelyhez, mi által az annyira megszűkült, hogy alig maradt egy ölnyi széles bejárója. Az iskolát pedig áttette a várostól kapott Rácz-féle telekre. Ezen a telken volt egy romladozott faépület is, ebben kezdette az isteni tiszteletet folytatni. Ide épített harangozó-házat s állította fel a haranglábat.

Minthogy pedig a rendelet csak a templomot rendelte átadni, a comissio nem is adott egyebet, holott a r. kath. püspök a parochiát, iskolát, stompokat, réteket is követelte, csak az óra és harangok követelésétől állott el. E miatt a Gubernium 1783. jan. 9-én kelt végzésével újból kiküldötte a biztosokat azon meghagyással, vizsgálja ki, mik tartoznak a templomhoz és mik a parochiához. Ugy látszik, az unitáriusok okmányokkal igazolták, hogy a parochiát, iskolát, stompokat és réteket saját költségükön szereztek, mert ezek birtokukban hagyták.

Az elvett templom körül volt s az unitáriusok által épített 28 áruló szin helyett a város 1783. decz. 11-én kelt, a megyei biztosok által is aláírt szerződés mellett átadatott az unitárius ekkléziának a Verespatak felé vezető sikátor hosszában, a parochialis házzal szemben 9 szint, a piaczon a városi tömlőz körül ismét 19 szint.

A biztosok mindezekről jelentést tevén a Guberniumnak, ez 1784. jan. 17-én azzal a meghagyással hagyta helyben, hogy a városi más vallásnak is segítséggel legyenek erejükhez képest kézi és szekérmunkával.

Ezen magas rendelet végrehajtására a Gubernium 1784. márt. 24-én és máj. 8-án kiadott utasítása következtében a continua táblai biztosok az adandó segély elintézésére újra megjelentek s összehíván a tanácsot és communitást, kihirdették a fenti rendeletet.

A városi tanács és esküdt közönség hosszas tervezgetés után, az egyesek megkimélése tekintetéből, abban állapodott meg 1784.

oct. 12-én, hogy az építési költségre fordíttassék az egyes ekklézsiák által évenként a koresmárosoktól gyűjteni szokott borvám s hozassék be a boeskorvám, mivel a lakosok a bányaművekkel úgy el vannak foglalva, hogy a kézi és szekérnapszámmal való segítség igen hátrányos lenne s szekér alig van három a városon. A boeskorvámot 10 krban, a borvámot hordónként az eddig fizetett 3 helyett 6 máriásban állította meg. Tette ezt a communitás azon joggal, melylyel többször is élt. Így 1756-ban is nagy adósságba vevén magát a város, a felvett költsön törlesztésére, közös megegyezésből, a borvám fordítatott egész 1773-ig.

E megállapodást ő felsége 1785. jun. 9-én helyben hagyta s azon parancsolattal küldte vissza, hogy a templom költségvetése és helyrajza felküldessék, a mely rendeletnek az ekklézsia sietett is eleget tenni.

A segítség tekintetében nagy akadály merült fel. A református ekklézsia külső tagjai ugyanis tiltakoztak az ők ekklézsiáját illető borvámnak e czélra fordítása ellen, habár a városi tanácsnak ref. tagjai, maga a ref. gondnok is, minden szó nélkül aláírták volt a határozatot. Előbb közel 40 esztendeig tartó versengés támadott. Később a r. kath., unitus és disunitus ekklézsia is hozzájok esatlatkozott. A sok folyamodásnak, tiltakozásnak, kihallgatásnak se szeri, se száma. Mindkét fél minden újabb kérdésben a guberniumhoz és az udvarhoz apellált s a mint könnyen következtethető, mindig az unitáriusok húzták a kurtát. Bámulat fogj el az embert, midőn látja azt a kétszinű szerepet, melyet úgy a Gubernium, mint az udvar játszik. A mit ma ígér vagy határoz, holnap visszavonja, leszállítja, félre csüri, csavarja. Világosan látszik, hogy a czél az egész templomépítésnek megakadályozása és az unitáriusok végképeni elsorvasztása.

Az unitáriusok egyetlen lépést se tehettek az udvar engedélye nélkül. Minden legkisebb kérdésben Bécs döntött s évek teltek, míg a válasz megérkezett.

A templom tervét és költségvetését a kormány felülvizsgálván 1789. a költséget munkában és anyagokban 8351 Rfrt 5½ krban, a szekér és tenyeres napszámot 1464 Rf. 29 krban, összesen tehát 9815 Rf. 34⅓ krban állította meg. Előbb azt rendelte volt, hogy az összes borvám, a városi tanács végzése szerint e végre választott személyek által mind addig e czélra gyűjtessék és fordíttassék, míg a 9815 Rf. 34⅓ kr. kitelik. Ámde már 1784. febr. 12-én kelt rendelet oda változtatta, hogy a ref. ekklézsiának évenként adassék ki a vámból 50 Rfrt s a reformátusok gyalog- és szekérmunkával való segedelemmel járuljanak. Ekkor a r. katolikusok is kívánni kezdték a magok részét, úgy hogy a borvámából az unitáriusok nem kaptak semmit, se gyalog- vagy szekérsegedelemben nem részesültek. A város meghatározta a boeskorvámot, melyet a városban vásárolt minden boeskor után a népnek kellett volna fizetnie, de a zendüléstől tartva, nem merté életbe léptetni.

Látván így az unitáriusok, hogy segítséget innen nem kapnak, azt kérték, hogy a kincstár adjon kölcsönt, mire azt a feleletet nyerték, hogy a háborus idők eltelte után ez irányban folyamodhatnak. A szomorú tapasztalat meggyőzte, hogy hiába való lenne minden további folyamodás, többé tehát ily kölcsönt nem is kértek.

Isteni tiszteleti hely nélkül nem maradhatván, a templom helyéül megszerzett telek patakfelőli részén volt rozszant faláznak egyik oldalát kivették, deszkafallal kitoldották volt. E színbe jártak, míg a templom elkészült. Ez a szín annyira elkorhadt, hogy a templom-építést tovább halasztani veszélyesnek tartották. Ezért saját erejükre támaszkodva, munkához kezdettek. Az ekkleziásának minden tagja önként megróttá magát, az asszonyok, legények, leányok külön-külön listákban minden napra 6—6 krt fizettek. Az ekkleziásának a hagyományokból birt stoppokból, rétekből, piaci színekből befolyó jövedelmeit, a többi ekkleziások és egyes buzgó hitrokonok adományait e célra szánták és fordították. Mindez azonban megközelítőleg sem volt elegendő, úgy hogy mikor 1802-ben a közel 16,000 Rfrtba került templomot teljesen bevégezték, 7314 mfrt adósság nehezedett az ekkleziás pénztárára.

Ő felsége 1790. máj. 25-én a tervrajzot és költségvetést helyben hagyván, a szerződést Gosz aliás Nagy Józseffel 1793. július 1-én kötötte meg Rákosi N. József gondnok, mely szerint minden anyagot az ekkleziás ad, de minden kőmíves munkát, ideértve a cserepezést is, ács munkán kívül ő tétet 3 év alatt, miért 5300 mfrtot kap. Az új templom építéséhez 1793. aug. 1-én kezdettek azon a megszerzett helyen, melyen jelenleg is áll. Az építés teljesen 1802-ben végződött be. Ezen egész idő alatt eurátora s mondhatni lelke volt az ekkleziásnak Rákosi Nagy József, a kinek éjjel-nappali gondoskodása mellett nagy anyagi áldozatai valóban lélekemelőek. Rajta kívül különösen a bölöni Mikó, Fikker, Gelei, Árkosi, Ürmösi, Göndöl, Gedő, Száknovics, Székely, Zudor, Dálnoki, Derzsi, Lénárt családok tűnnek ki áldozataikkal. Felemelő látvány, miként vetekednek előlegezett követeléseik elengedésében. Így pl. Gelei József szekere és marháival egy nyáron követ, téglát, meszet, porondot hordat, minek értéke (1795.) 64 mfrt. Ez összeget azon kívánsággal engedi el, hogy halálakor ingyen harangozzanak.

Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy cserepet Szász-Sebesből, ablaküveget Szebenből szereztek 1798-ban. Ugyanez év aug. 1-én rendelték meg a kétféle nyiló tölgyfa-ajtót 65 Rfrtban, úgy hogy deszkát az ekkleziás ad s Kiasasszony napjára kész legyenek. Aug. 20-án kötöttek szerződést 38 ülőszék iránt is, melyek a kolozsvári templombeliekhez hasonlóak legyenek, darabja 6 mfrt árban.

Hogy a szerencsétlenség nem jár magára, azt elég fájdalmasan tapasztalták abrubányai híveink a múlt században is. Az egyházi pusztulást követte az egyéni is. Az u. n. Hóra-lázadáskor ugyanis 1784. nov. 6. és 7. az oláhok nagy serege rohanta meg a várost. Felégették, elpusztították és kiraboltak mindent, a mi a magyaré

volt. E mellett kihirdették, hogy a ki 24 óra alatt az oláh vallásra át nem keresztelkedik, irgalom nélkül megölik, mely fenyegetéseket azokon, a kik bányákba nem menekülhettek, kegyetlenül végre is hajtottak. Hivatalos kimutatásból látom, hogy ekkor a görög vallásra

	<i>kereszteltek :</i>	<i>megöltek :</i>
az unitáriusok közül	548-at	63-at,
az ev. reformátusok közül . .	468-at	40-et,
a r. katolikusok közül . . .	65-öt	7-et,
a lutheránusok közül	41-et	3-at.

Maga Bartók János papunk és esperesünk is egy bányában menekedett meg, de a futásközben eltévedt két gyermekét kellett később az oláh szentelt víztől tisztára mosnia.

A ref. toronyra oláh keresztet tettek.

Az ekklézsia kénytelen volt több fekvőit eladni, a nagy adósság mégis meg volt, melyért perrel támadták meg. Ezért 1802-ben ismét folyamodott a Guberniumhoz a borvám megadásáért vagy más segedelemért. A Gubernium 1807. decz. 21-én kelt rendelete által a vámot 7314 mfrt adósság törlesztésére rendeli, mire újra megindult az áldatlan harc a különböző ekklézsiaiak közt, a mi 1815-ben azzal végződött, hogy a Gubernium azokat minden fizetéssel vagy segítséggel való járulás alól felmentette. A hitelezők az unitárius ekklézsia összes vagyonát lefoglalták. Az unitáriusok most se maradtak csak e nyomorúsággal. Bizonyos oldalról feladás történt, hogy templomuk összeomló félben van, mire a Gubernium sietett azt bezáratni. Még ez se volt elég. A ref. ekklézsia előljárói panaszt adtak be, hogy az unitárius ekklézsia piacon levő boltjaiban levő mészárszékek megrontják a levegőt. Az unitáriusok hiában hivatkoztak arra, hogy csak két boltban árulnak húst; a ref. templom körül levő boltokban is ugyanezt teszik; de így van ez Kolozsvárt, Tordán stb.; nem a mészárszékek, hanem a piaczi sok piszok veszélyezteti a levegőt. Mindegy; az unitáriusok 19 boltját a régi tömlőcezel együtt 1817. augusztusban széthányták.

Igy a pusztító ár valóban elborította egyik legszebb, legbuzgóbb és áldozatkészebb ekklézsiainkat, de az isteni gondviselés kiségitte a piszkos habok közül. Vallásközönségünk egyes hívei és ekklézsiai oly szépen adakoztak, hogy némi még megmaradt fekvői eladásával adósságait kifizethette. Különösen meg kell említenem Petrichevich Horváth Miklós főgondnokunkat, a ki 1000 frttal járult a közsegedelemhez. Ezt e derék ekklézsiaink már csak azért is megérdemelte, mert tagjai kolozsvári főiskolánknak 1718 után évenként 20 frtot adakoztak, mit az ekklézsia 1788 óta 40—60 frtra egészített ki. Ezenkívül 1712 óta minden innepen két-két légátust járatott.

A templomot kir. mérnökök véleményadására a Gubernium csakugyan kinyitatta, valamint az elhányt boltok anyagából, igaz,

hogy a patak mellett félreeső helyen, 17 más színek építését megengedte. 1820. márcz. 20-án folyamodtak ugyan mind az építési költségeik, mind a boltokbeli káraik megtérítéséért, de természetesen eredmény nélkül.

E század harmadik tizedét tehát megfogyva és teljesen elszegényedve kezdette meg egykor oly gazdag ekkleziánk, de meg volt hűveinek őseitől örökölt hűsége és áldozatkészsége, mely a sok vesztéséget kipótolta. Jött azonban 1849. május gyászos napja, mely a virágzó város magyar lakossága nagyrésztét sirba döntötte, a várost a földdel egyenlővé tette. Ne időzzünk a fajgyűlölet szülte vérfa-gyasztó jeleneteknél. A bős vadásznak az unitáriusok közül áldozatai lettek Fűzi Ferencz lelkész, Sándor József tanító és a hűvek nagyrésze.

Papot csak 1852. februárban választott csekély számú hűvek erős hitű serege. Idáig Ürmösi Lajos öreg atyánkfia mint egy őz próféta teljesítette a papi teendőket bibliaolvasással, keresztelt és temetett egy-egy miatyánk mondásával. Lassanként, közadakozással támogatva, helyreállított az Istenháza is, melyet a ref. atyafiakkal készséggel megosztottak, míg a maguk templomát romjaiból ezek is helyreállíthatták.

Vajha a gondviselés szárnyai alatt mind az unitáriusok, mind a más felekezetbeliek békességben és egyetértésben imádkozhassanak a következő századokban istenöket!

Az ekkleziia jól tevői.

A jól tevők névsora nagyon hiányosnak fog találatni, de a kezembe került adatok csak ezekről emlékeznek. Bővebb kutatás és a véletlen, meg vagyok győződve, a névsort szaporítani fogja. Megjegyezni kívánom, hogy a templom építésre történt adakozásokat azért mellőzöm, mert, ezek felvétele esetében az ekkleziia minden egyes tagját évek során át fel kellene vennem.

1. 1648. jul. 27-én a koresomák jövedelmét a zálogból az ekkleziia javára 60 nehezék arannyal kiváltották; *Szörös Péter* adott 40, *Mártzi Pál* 10, *Baranyai János* helybeli lelkész 10 nehezék 17 gráduzu arany éró pénzt. 2. *Szörös Erzsébet* 1668. ajándékozott egy ezüst poharat, kívül belől aranyozottat. 3. *Fikker Márton* 1680. ajándékozott egy darab kétejteles kannát. 4. *Szörös Erzsébet*, *Fodor Sámuelné* és *Mártzi Sámuelné* több keszkenőt, urasztali abroszt és szószek takarót arannyal kivarrva. 5. *Böloni Tana János* pap, 1710. febr. 2. ajánd. egy keresztelő kétejteles ón kannát. 7. *Rákosi Ilona* 1711. decz. 18. ajándékozott egy ezüst, belől aranyozott tárgyért. 7. *Kovács Lőrincz Pál* 1726. ápr. 7-én egy házat ajándékozott, mely 1755. ápr. 2-án eladatott a városnak aranyváltó háznak. 8. *Szörös Anna*, *Szabó Simon* curátor neje 1738. márt. 30-án testált stompot Verespatak torokban. 9. *Mikó Sámuel* 300 mfrtot. 10. *Jobbágy András* 1741. jan. 8-án Korna torokban két stromp árendájá-

nak minden 10-ik frtját. *Giroti* Susána 1759. egy stompot testal az orlyai tó vizén. 12. *Letenyai* Rebeka 1778. egy stompot át az orlyai-tó vizén. 13. *Dálnoki* Mihály testal egy 850 rfrton véd házat és 200 rfrtot. 14. *Mártzi* Anna testál a buesumi patakon egy malmot és 800 frtot. 15. *A kolozsvári* ekklesia 1785-ben egy nagy ezüstből való aranyozott poharat. 16. *A tordai* ekklesia 1786. egy urasztali 43 lat és 1 könt nehéz poharat. 17. *Petrichevich* Horváth Ferencz 1786. főgondnok, urasztali abroszt emek és verespatakinak. 18. *Székely* Ferenczné 1799. jul. 3-án testált 102 frtot. 19. *Szentkirályi* Ferenczné, Péterfi Hedvig 1800. testált 250 rfrtot. 20. *Símó* Ferencz 1803. nov. 28-án testált 112 frtot. 21. *Ózv. Rákosi* N. Péterné, Konez Judith 1805. ápr. 23-án testált 300 vfrtot. 22. *Petrichevich* Horváth Miklós főgondnok 1812. ajándékoz 1000 mfrtot.

Papok:

Abrudbányai papok voltak, a mint Uzoni J. István *Histor. Eccles. II.* 867. lapon 1770-ig leirta s az azutániakat a jegyzőkönyvekben megkaphattam:

1. *Brassai* Márton, ez kezdette e vallást itten hirdetni. 2. *Toroczkai* Pál, emek utóda a 18-ik százban még éltek Abrudbányán. 3. Bányabükki *Vas* Boldizsár, ez valami hibájáért felfüggesztetett volt de a főtan. 1607. jun. 10-én Péchy Simon papjátul ajánlta. 4. *Rétyi* János 1607—1615 közt. Mint kövendí pap halt meg 1617-ben. 5. 6. Ki vagy kik voltak a következő Baranyai Jánosig — ismeretlen. Valószínű, hogy két ismeretlen volt, miért ezeket az 5. és 6. sorszám alá helyezem. 7. *Baranyai* János Kolozsvárt tógás diák lett 1626-ban. 1643-ban már itt volt pap a Tordán tartott zsinat jkv. szerint. Neve előfordul a Bede Dániel püspöknek 1648. jul. a vamról irt okmányában is; de ekkor már nyugalomban lehetett, mert Derzsi Máté is itteni papnak iratik. 8. *Derzsi* Lénárt Máté. Iklódról hozatott, 1660. Tordára ment. 1648. máj. 20. mint abrudi pap hívja lakodalmaára a diákokat. (Lásd Tordai papok közt. *Ker. Magvető* 1888. 89 l.). 9. *Hidvégi* Tamás 1660—1663. Innen Kövendre ment. 10. *Kökösi* Tóbiás 1664—1666 ápr. 24-ig. 11. *Hidvégi* Tamás 1666. A ki fennebb is volt már egy izben. 12. *Andrásfalvi* Mihály. 1652. szentelik fel, honnan és mikor jött nem iratik. 13. Dészfalvi *Feres* Tamás. 1693—1703. 14. *Csép* Bálint 1703—1705. 15. *Bölöni* Tama János 1705. máj. 1-től 1716. ápr. 24-ig. Ekkor ment Toroczkó-Szent-Györgyre. 16. Karásonfalvi *Feres* András 1716—1724. 17. *Rafay* Mihály 1724 ápr. 27-től 1751-ig) A Collegiumból ment. Innen Kövendre ment, hol meghalt 1760. Ennek papságában Verespataknak 1737. felszentelt pap határoztatott, úgy hogy az abrudbányainak káplánja s az ekklesia is továbbra filiája legyen. (Lásd a pontokat *Prot. Ger. Cons. I.* 1629—1737. 400 l.). 18. *Tordátfalvi* György 1751. ápr.—1760. apr. Csitt-szentmártoni papnak kineveztetett 1736. máj. 5-én, honnan ment Szabédra, innen

Sz.-Lászlóra s innen Abrudbányára, Aztán Kövendre, Szt.-Mihályfalvára, Kis-Sárosra. 19. *Bartha* Mihály (toroczközi) 1760—1778. 1768. ápr. 27-én a Collég.-ből vitetett. Ennek idejében 1769. Pólinus plebánus, midőn Zalathmára ment, hogy az ottani kath.-kal visszatérve, a mi templo.-t elfoglalja, ott az überreiternél, frustoknál ütötte meg a gutta. 20. *Bartok* János 1778. ápr.—1785. 1778. jan. 17-től esperes. Jött Várfalváról s ment Kövendre. 21. *Uzoni* J. Domokos 1785. jun. 13-ról ment a Colleg.-ből. Uzoni J. I. történeszünk fia. 1788. oct. végéig szolgált. Ekkor az ekklesia és Consistor engedélyével a bécsi akadémiára ment. Egyezséget kötött Balla József mesterrel, $\frac{1}{2}$ fizetés mellett vigye a papságot az ő visszatéréig. 1790. május 23-án meghalt Bécsben. 22. *Balla* József 1788. nov. 1-től 1793. ápr. 24-ig. 1789. jun. 13. felszentelik, az Uzoni haláláig csak káplán volt, ekkor lett r. pappá. Innen Aranyosrákosra rendeltetett. 23. *Máthé* Elek, 1793—1800. aug. 1-ig. Csokfalváról jött és Tordára ment. 24. *Nagy* Pál (laborfalvi) 1801. szept. 1-től 1804. ápr.-ig. A papságról lemondott és városi tanácsos lett. Unokája Dr. Nagy Károly, az ekklesia jelenlegi gondnoka. 25. *Barabás* Ferencz, 1805. ápr.-től 1809. ápr. 24-ig. 25. *Barabás* Sámuel 1809. ápr. 9-től 1813. ápr. 24-ig. Tordára ment s onnan D.-Szt.-Mártonba. 27. *Máthé* Mózes. 1813. jun. 15-től 1822-ig. 28. *Kanyaró* Mihály, 1822. ápr. 24. † 1826. ápr. 8. D.-Szt.-Mártonból rendelte a főcons. 1822. jan. 23-án, de csak ápr. 24-én foglalta el az állást. Hirtelen halt meg. Bizonyos szerenesétlenség miatt felvölt függesztve. Felfüggesztése ideje alatt káplánok voltak. 1825. májustól. 29. *Ferenczi* Dávid, de ezt a Repr. Condist. 1825. nov. elrendelte, 1825. nov. 13-án sürgősen más káplánt kér, míg a Kanyaró ügye eldől; nov. 18-án ki is neveztetett. 30. *Zoltán* József, ennek pappá rendelése után 31. *Koronka* Antal 1826. okt. 1-ig. 1826. ápr. 23-án tartott Consist. ülésben az ekklesia jelenti, (Prot. 1824—1831. 136 l. 34. sz. a.) hogy *Kanyaró M. meghalt* s kér más papot. Az esper. Candidáltasson 3 egyént, kik közül bármelyiket elfogadhassa. 32. *Füzi* Ferencz, 1826. aug. 13-tól 1849. máj. Bágyonból 1826. aug. 13. Abrudbányára rendeli a Consistor az ekklesia által kijelölt Sárdi S. árkosi, Molnár M. korondi és Füzi F. bágyoni papok közül (Prot. Gen. Consist. IX. 1824—1831. 159 l. 65. sz. a.). Az oláhok 1849. máj. az ekklesia javait elfoglalták, egymás közt elosztották. Széký S. 1849. decz. folyamodott br. Wohlgenuthoz — a ki visszaadatta. 33. *Tordai* József, 1852. jan. 4. † 1856. szept. 29. 1852. jan. 4-én neveztetett ki 4—1852 Repr. Cons. sz. a. de téli vizsga után ment; fizetése 300 pfrt 11 hosszú öl fa, szállás és koszt. 34. *Szederjesi* Ferencz, 1857. jan. 18.—1865. Tordai iskola-főnökségből rendeltetett ide, meghalt ugyan itt 1865. 35. *Mozes* András 1866. jul. 1. 1881. nov. 1. sz.-kereszturi isk. főnökségből választotta meg az ekklesia; innen a kolozsvári ekklesia választotta meg egyik papjának s a főtanoda theol. tanárnak. 36. Dr. *Barabás* Abel, 1882. febr. 6-tól 1887. aug. 31-ig. Iskola-főnök volt Kolozsvárt, kinevez-

tetett 1881. decz. 15-én, de a téli vizsga miatt csak 1882. febr. 6-án ment el. A temesvári főreáliskolához nereztetett ki tanárnak, mint philosophiára képesített tanár. 37. *Moze*s Mihály 1887. nov. 1. Jött Hévizről; beköszöntött nov. 13-án.

Abrudbányai tanító mesterek.

1. *Baranyai* Ferencz 1627. máj. 27. (Az anyakönyvbe ez iratik „Abrudb.-ra utazik“ de minek? 2. *Árkosi* János, 1633. jun. 12. 3. *Buni* Miklós, 1636. máj. 15. 4. *Szotyori* Pál, 1647. márt. 17. 5. *Adámosi* János, 1654. márt. 7. 1661-ben érlaki pap volt. 6. *Ajtai* György 1658. apr. 28. 1669. n.-ajtai papnak iratik. 7. *Árkosi* István 1665. jan. 22—1667. 8. *Derzsi* István 1668. febr. 15—1671. 9. *Gagy* János, 1671. jun. 15. 10. *Karácsonyfalvi* András 1673. jun. 10. Colleg.-ból ment 1673. jun. 10. 11. *Kökösi* Tobiás 1677. jul. 22. 12. *Bölöni* Mikó Máté 1680. szept. 24—1694. ápr. 24. Hivataláról lemondott és a város főjegyzője, majd főbirája lett. 13. *Vjfalvi* Ferencz 1694. máj. 5—1697. apr. 24. Visszament a Collegiumba. 14. *Kövendi* Ferencz 1697. ápr. 30. 15. *Sztiváni* György 1699. máj. 26. 16. *Sztiváni* Berde Pál, 1703. ápr. 26—1716. ápr. Ez ekkor átment Verespatakra s lett első lévitája az ekklesiának kitetszik az 1725. jan. 20. (püsp. visit. protocol 1692—1735. 168 l.) tartott püspöki vizsgálat jegyzőkönyvéből, hol többek közt meg-hagyatik, hogy a verespataki atyafiak ha külön gyülekezetet akar-nak tartani, röjják meg egymást és abból fizessék a közöttük lévő szolgálattevőket. 17. *Szentmártoni* Pál, 1716. máj. 9—1719. Colleg.-ból ment. Pap lett. 18. *Székely* György, 1720. jan. 27. 19. *Sebestyén* András, 1725. ápr. A főcons. a kövendi mesterségből rendeli ide. 20. *Gedő* György 1730. máj. 12—1737. ápr. városi főjegyző lett. Ennek volt utóda az 1855. aug. 29-én elhalt Gedő József. 21. *Kilyéni* Mihály (kökösi) 1737. máj. 4—1748. ápr. Pap lett D.-Szt.-Mártonban. 22. *Nagy* Elek (n.-ajtai) 1748. máj. 5.—1751. 23. *Maksai* Mihály (torozkói) 1751. apr. 26.—1757. 24. *Ürmösi* B. István 1757. apr. 22. Utódai most is élnek Abrudbányán. Eredeti családi neve Boldizsár. 25. *Körispataki* P. József 1763. máj.—1767. A főt. Almásra rendelte. 26. *Újszékeli* Mózes 1767. ápr. 24. 28. *Balla* József, 1786. oct. 1—1788. 29. *Székely* István, 1788—1791 május 1-ig. Pap lett Kál-ban. Székely Sándor püspök apja. 30. *Gálfalvi* György, 1791—1792 máj. 31. *László* Pál, 1792. jun. 1—1796 ápr. kidei pap. 32. *Árkosi Veres* Gábor, 1796 máj. 1—1807 ápr. Városi jegyző lett. 34. *Sárdi* Sámuel, 1807 ápr. 12—1811 ápr. 24. Vargyasra mesternek rendeltetett. 34. *Biró* Mózes (szindi) 1811 máj. 1—1813. 35. *Aradi* Sámuel, 1813 ápr. 28—1818. 36. *Kovács* Miklós (oklándi) 1818—1824. Innen ment Verespatakra 1824-ben. 37. *Máthé* András, 1824 jul. 24—1837. Kolozsvárra vitetett kántornak. 38. *Füzi* údor 1837. Kénosba papnak. 39. *Márkos* Áron 1842. Ez r. kath. és Abrudbányán Cantor lett a plébánus esábitására, mert évi 20 frttal többet ott. Léha, könnyelmű fiu volt, hamar elhalt. 40. *Sándor* József (járai) 3. márt. 13-tól 1849. máj. 19. Az oláhok megölték.

A verespataki ekklesia.

Az abrudbányai ekklesiának a mult század közepéig Verepatak filiája lévén, kiegészítésül ennek története is legyen igen rövidesen megemlítve.

1716 ápr. 24-ig a verespataki hívekhez Abrudbányáról jártak ki a belső emberek. Ekkor az abrudbányai tanító *laborfalvi Berde Pál* mint lévita Verespatakra vitetett s az anya-ekklésia külön tanító-mestert kapott. 1725-ben még élt, de 1731. neje már özvegy.

A zsinati főtán. 1737. meghatározza a két ekklesia megegyezése alapján, hogy ezután Verespataknak is legyen felszentelt papja, de úgy, hogy az Abrudbánya káplánjának, valamint az ekklesia az anya filiájának tekintessék ezután is s mindkettő függjön az anyától. (Protoc. Gen. Cons. I. 400. l.) Verespatakon csak fából épült imaház volt. A jelenleg is meglévő szép kőtemploma építéséhez 1796. jul. 1-én kezdettek. Abrudbánya keserű sorsában Verespatak is osztozott úgy 1784. mint 1849-ban.

Papjai voltak:

Legelőször 1748. márcz. 1-én rendeltetett ide r. pap a főcons. ez évi végzése folytán 1. *Szaknovich* Izsák személyében, a kolozsvári Colleg.-ből a ki ez évi jun. 15-én fel is szenteltetett. Innen 1764 apr. 24-én Kolozsvárra vitetett a lengyel unitár. ekklesia papjának. 2. *Bakó* István, 1764—1774. Innen Várfalvára rendeltetett 1774. főtán. 3. *Osokfalvi* Dániel, 1778—1804 máj. 24-ig. 4. Ki volt 1804—1810 közt, annak nem akadtam még nyomára. 5. *Lövötei* Elek, 1810—1813. 6. *Pálfi* József (várfalvi 1813 jun. 11—1845 ápr. 24-ig. Ez 6 évig vitte a mesteri hivatalt is. Alsó-Járába ment esérébe, hol 1848-ban az oláhok hívei nagy részével legyilkolták. A puskapor árulási jogot az előtte volt pap elvesztvén, ő visszaszerezte. (Lásd levelét a püspökhöz 1844. decz. az 1849. évi püspöki akták 3. sz. al) 7. *Püzi* Sándor, 1845 szept. 29—1849 máj. A Repr. Consist. 1844, ápr. 14-én rendelte Járából ide Pálfi J. helyett, úgy hogy a esere Szt.-Mihálynapkor legyen. Hívei nagy részével lemészároltatott. 8. *Ürmösi* Sándor, 1851 márt. 13—1853 ápr. 24: Atyja mellett Tordátfalván volt káplán. 9. *Orbok* Ferencz 1853 aug. 14—1857 nov. 9. volt Kövenden mester; Várfalvára ment papnak. 10. *Szuhai* János, 1858. febr. 21., volt isk. főnök Kolozsvárt, febr. 21-én neveztetett ki. Sinfalvára vitetett. 11. *Bakó* Lajos, 1878 febr. 28—1885 máj. 30. A collegiumból ment ide és innen Kadásba ment, hol csakhamar elhalt. 12. *Rafay* Zsigmond, 1886 jun. 6-tól. A collegiumból neveztetett ki.

Kénosi Sándor József.

Sz. 1843. † 1898. aug. 15.

A Kénosi Sándor családnak egyik kiváló tagja bevégezte munkás és közhasznú életét. Kénosi Sándor József meghalt.

A honfi szeretetnek és hitbuzgóságnak egy fénye kialudt.

Egy oly családból származva, melynek a nemzeti és vallási szabadság küzdelmes, megpróbáltatásokkal teljes multjában tiszteletreméltó történelme van, átérzi ama dicső hagyomány értékét, melyet örökölt és a család régi dicsőségéhez új koszorúkat fűzött. A nemzeti közművelődés ügyében egyike a lelelkesebbeknek, kik munkára és áldozatra mindig készek; egyike azoknak, kik az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet érdekében megbecsülhetetlen szolgáltatásokat tettek. A vallásos buzgóságban, áldozatkészségben előljár példányszerűleg és hunyadmegyei hitsorsossai iránt elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Oly tulajdonságokat és oly erényeket egyesített magában, melyek forrása és tápláléka a szent ügyeknek. Szerette a szépet, az igazat, a nemest.

A neki adott tehetségeket hiven használta s erényeiben folyton növekedett.

Felejthetlen emléket hagy hátra.

Családja szép történelmét egy fényes lappal gazdagította.

PÉTERFI DÉNES.

KÜLÖNFÉLÉK.

Honterus ünnep. Az ág. evangélikusok Brassóban a jó Honterusnak emlékszobrot állítottak. Első sorban Brassó neki köszöni reformatioját és a hálás utódok egy szoborral örökítették meg reformatioruk alakját. A szobrot Harro Magnusson berlini művészszel készítették és aug. 21-én nagy ünnepélyességgel leplezték le. A beszédekben gondosan kerültek minden politikai vonatkozást s az ünnepély a meghívott hatóságok és testületek képviselőire a legjobb benyomást tette. Az állam színeinek teljes mértékben megadták a tiszteletet és csaknem feltűnőleg számos nemzeti lobogót alkalmaztak. Vendégek különben voltak jelen Németországból is, köztük Dr. Virchow, a berlini egyetem tudós tanára, ki széles látóköréről itt is bizonyosságot tett és fajrokonainak okos dolgokat mondott. Történelmi társulatuk gyűlésén Dr. Virchow arra buzdította hogy: „igyekezzenek megismerkedni a magyar tudományossággal, mert a magyaroknak jeles és a külföldön is tisztelt tudósai vannak. Tartsák büszkeségüknek, hogy magyar polgárok lehetnek“. — Örömmel jegyezzük fel a sikerült ünnepélyt.

Iskolai értesítők az 1897–98. tanévről. *A kolozsvári unitárius Collegium értesítője* Boros Sándor igazgató gondos szerkesztésében Fekete Gábor isk. f. gondnok lendületes beszédjét közli, melylyel Gálfi Lőrincz r. tanár beiktatási ünnepélyét megnyitotta. Következik rá a beiktatott tanár székfoglaló értekezése: *Platon tanítása a lélek halhatatlanságáról* és az igazgató üdvözlő beszéde. A papnevelő intézet, a főgymnasium és a kapcsolatos elemi iskola külső és belső életére vonatkozó adatok képét nyújtják annak a csendben folyó munkának, mely az intézet életét kitölti. A rendes tanárok száma egygyel szaporodott. A múlt évben elhunyt Sárdi Samu tanár helyére Pálfi Márton, Domonkos Károly eltávozásával megürült mennyiségtan — természettani tanszékre dr. Kaufmann György végzett tanárjelöltek nevezettek ki. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az 1890-ben kötött szerződést módosított alakjában megerősítette s ezzel az iskola gyorsabb menetű fejlődését lehetővé tette. A papnevelő intézet szervezetében az a lényeges haladás történt, hogy a rendes hallgatók a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélye alapján az egyetem bölcsészeti karára rendes hallgatókkul beiratkozhatnak. Most már — mint az értesítőben olvassuk — „magasabb fokú és széleskörű“ ismeretekkel bocsáthatja el az intézet a hallgatóit. A gymnasiumban felvétetett 304 tanuló, vizsgálatot tett 256. A felvett tanulók közül 172 unitárius. A bukottak száma 87, kik közül 27 osztályismétlésre útasított. Feltűnő a bukottak nagy száma az I. és II. osztályban. Ha az elégtelenek okát keressük, ott kell azt találnunk, hogy a népiskola 4. és a gymn. I. osztálya között nagy űr van minden áthidalás nélkül. Ezt az ugrást a tanulók közül nagyon sokan még a II. osztályban is megérik. A felekezeteknek régebben ú. n. *előkészítő* osztálya, melyet az országos törvény nem ismer, úgy látszik, rationalis okokon nyugodott.

A székely-keresztúri unitárius gymnasium értesítője. Összeállította Sándor János igazgató. Örömmel olvassuk az értesítőből, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter két ízben 1500 forint rendkívüli fenntartási államsegélyt utalványozott az intézetünknek. Csekély segély bizony, de kezdetnek ez is elég, mert azt jelenti, hogy végre a magas kormány is belátta az intézetnek nélkülözhetetlenségét nemcsak az egyházi, hanem a nemzeti cultura szolgálatában is. Ez öt osztályú iskolába 178 tanuló vétetett fel s példa van arra is elég, hogy az iskolák rossz territorialis elhelyezése miatt 100—120—140 tanulóért nyolcz osztályú iskolák tartatnak fenn. Már ez az egy statisztikai adat is a mellett szól, hogy ez a gymnasium egyelőre 6, később 8 osztályúvá fejlesztve, mindig meg fogja találni a tanulóit succrescentiát. Unitárius tanuló volt 99, számban következnek az ev. ref. és a gör. kel. vallásúak. A könyvtárak megfelelően gyarapodtak, hanem a szertárak gyarapítására nagyobb figyelem volna fordítandó. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az értesítők rendeltetésük szerint az iskola életével valamiképp összefüggő adatokat kell hogy tartalmazzák. Már az, hogy valaki a vármegyei törvényhatósági bizottságnak választás folytán, vagy adója alapján tagja, édes keveset függ össze az iskola munkájával. Ez hát értesítőbe nem tartozó adat. E kérdés tekintetében azonban az értesítők összeállítói, rendszerint az igazgatók, nem járnak el egységesen és következetesen.

A tordai állami polg. fiu-, leány- és elemi leányiskola értesítője (szerk. Varga Dénes igazgató) szerint a czimben jelölt s egy igazgatás alatt álló iskolákba felvettek 651 tanulót, 128-czal többet, mint a múlt évben; ezek között nagy a románok száma (70.). Unitárius 120. A polgári fiúiskolába felvettek 211 tanuló közül latint tanult 87. A múlt évben 185 rendes tanuló közül 110 tanult latinnyelvet.

A siketnémák budapesti iskolájának keletkezését írja meg Borbély Sándor, int. tanár az iskola ez évi értesítőjében. A hasonló intézetek közt ez nálunk a hatodik.

A székely-udvarhelyi államilag segélyezett ev. ref. collegium értesítője élén Szabó András r. tanár székfoglaló értekezése áll *A Satyrdráma* czimben, mit Gönczi Lajos igazgatónak a beiktatás alkalmával mondott üdvözlő beszéde követ. Gondos szerkesztésben következnek ezután az adatok a tanév történetéhez. A tanulók közül 18 volt unitárius.

Killyéni Endre igazgató *a hosszúfalusi m. kir. állami polgári fiu- és leányiskola* értesítőjében beszámol az iskolát illető adatokkal. Az elmúlt évben a polg. fiúiskolával kapcsolatban a miniszter a polg. leányiskola I. osztályát is megnyitotta s a régi épület helyén egy megfelelő új épületet emeltetett. (G.)

Gyászhirek: *Kénosi Sándor József* dévai kir. közjegyző, az EMKE választmányi tagja, a hunyadmegyei unitárius egyházközség első gondnoka, egyháztanácsos, f. hó 15-én életének 55-ik évében hosszas szenvedés után jobb létre szenderült. Az elhunytat özvegye Lázár Antonia, fiai: Sándor és Béla; s testvérei: Kénosi Sándor Lajos dévai és nagyrapolti birtokos, Sándor Jozsef, özv. Elekes Pálné, Sándor Mária, Nagybarcsai Barcsay Béláné, Sándor Erzsébet és Sándor Ilona, s közelebbi rokonai: Barcsay Tamás, Elekes Pál, K. Sándor Ernő és Lázár Árpád orsz. képviselő s több más rokon siratják a legérzékenyebben. Temetése

aug. 17-én, unitárius szertartás szerint, tisztelői és barátai nagy részvétele mellett ment végbe Déván. Mely után porai a rápolti családi sirboltba szállítottattak.

— *Máté Sándor*, városfalvi unitárius lelkész, életének 47-ik s házassága 23-ik évében aug. 5-én, miután 27 éven keresztül szolgált, bevégezte munkás életét. — A korán elköltözött férfiuban Máté Béla tanárjelölt atyját vesztette.

ARANYKÖNYV.

Adakozások a Sepsí-Szent-Györgyön építendő unitárius templom-alapra.

(Ötödik közlemény.)

Péterfi Zsigmond Kolozsvárról 5 frt. Péter Sándor M.-Szt.-Benedekről 52. sz. bárczán 2 frt. Ütő Andrásné S.-Szt.-Györgyről 2 frt 50 kr. Szabó István S.-Sz.-Györgyről 2 frt 50 kr. Vallancs György S.-Szt.-Györgyről 50 kr. Takarékpénztár S.-Szt.-Györgyről 100 frt. Várositanács S.-Szt.-Györgyről 5 frt. Özv. Kis Mihályné S.-Szt.-Györgyről 100 frt. br. Bánffy Farkasné S.-Szt.-Györgyről 5 frt. Mózes András Kolozsvárról 6. és 7. sz. bárczán 10 frt. (Barabás Elek gyűjtő-ívén Alsó-Jára: Br. Kemény Ödönne 1 frt. Lázár Antal 20 kr. Harmah Jenő 30 kr. Székely János 10 kr. Székely József, Székely Mózes örsvezető 20—20 kr. Széll József csendőr 10 kr. Dávid Márton 20 kr. Török József, N. N. 10—10 kr. Asztalos Gy. 30 kr. Dávid Zsigmond 20 kr. Dávid Árpád, Szabó István 10—10 kr. Fogarasi János 20 kr. Gábor Mihály 50 kr. N. N. 20 kr. Balázs F. 50 kr. Baki Ilka 20 kr. Szuhay János 50 kr. Mészáros, Szabó M. Ferencz 20—20 kr. Alsó-júrai unitárius egyház 2 frt. Ferenczy Péter 50 kr. N. N. 15 kr. Összesen: 8 frt 35 kr.

Toroczkó-Szent-György: Imreh Péter 20 kr. Imreh János Istóké, Simon János, Szöcs Kata, Gergely Miklós 10—10 kr. Simon János kurucz 50 kr. Simon György kurator 20 kr. Nagy Geczi, Becze Miklós, Bartha Simon, Bartha János, id. Bartha János, Veres István 10—10 kr. Szabó Márton 20 kr. Györke Miklós 10 kr. Kozma Gergely 15 kr. Nagy István 10 kr. Kozma István 50 kr. Veres Mihály, Szakács Ferencz, Szabó János 10—10 kr. Salamon István 20 kr. Salamon Jánosné 5 kr. Simon József, Simon Péter 10—10 kr. Varga Miklós 20 kr. Becze Judit, Szabó Miklós ifj., Szakács János, Kozma János, Kozma József, Csucsi Ferencz, Puskás Ferencz 10—10 kr. A. Gy. 30 kr. Baron Miklós 20 kr. Demény Zsuzsa 10 kr. Györke Péter 25 kr. Mészáros Mihály 10 kr. Móricz András 20 kr. Mészáros Györgyné, Mészáros József 10—10 kr. Mészáros István 20 kr. Mészáros Miklós, Bartha János felső 10—10 kr. Tana Luiza 1 frt. Szabó Albert 20 kr. Nagy József 10 kr. Bartha Albert 20 kr. Simándi István 10 kr. Bara Mihály 20 kr. Beczó Istók 15 kr. Szakács Mihály 20 kr. Varga István 10 kr. Nagy József, Veres János, Móricz István 10—10 kr. Simándi János 20 kr. Móricz Mihály, Mészáros Boricza, Szabó Péter 10—10 kr. Egy valaki, Simon János alsó, Siménfalvi György 50—50 kr. Toroczkó-szentgyörgyi egyház 2 frt. Összesen 12 frt 85 kr

E közlemény összege . . . . . 253 frt 70 kr.

Az 1—4 közlemény „ . . . . . 253 frt 34 kr.

Együtt: 507 frt 04 kr.

Sepsí-Szent-György, 1898. aug. 19.

PÁLL SÁNDOR,
egyh. gondnok.

JÓZSEF LAJOS,
unitar. lelkész.